

ZINGEVING IN PERSPECTIEF¹

Voorwoord

Het Apostolisch Genootschap heeft als motto: *'In liefde werken aan een menswaardige² wereld.'* Dit motto verwijst naar het ideaal dat op de website omschreven staat als: *'liefdevol om te gaan met elkaar, de wereld en haar bronnen. De basis daarvoor is het geloof dat al het leven voortkomt uit dezelfde oorsprong. We zijn als mens onderdeel van dat mysterie en daardoor in essentie met elkaar verbonden. Het geeft een gevoel van verantwoordelijkheid.'*³

Het motto staat op de buitenmuur van sommige plaatsen van samenkomst zodat het voor velen een eerste aanduiding is van het doel van het genootschap. In 2015 heeft het genootschap zich geprofileerd als een plaats voor religieus-humanistische zingeving. De apostel schreef daarover: *'Religieus humanistische zingeving probeert te zeggen dat we religieuze gevoelens zoals verbondenheid met schepping heel praktisch tot uitdrukking willen brengen in denken en handelen, door liefdevol om te gaan met alles wat is. Religieus vanwege het telkens leggen van verbinding. We zijn deel van en weten ons verbonden met een ondeelbaar geheel. Humanistisch vanwege een levensbeschouwing die vertrouwt op het vermogen van de mens om zelf zin en vorm aan zijn leven te geven.'*⁴ Het doel van deze tekst is om uit te werken wat religieus-humanistische zingeving voor ons, leden van de commissie Zingeving, inhoudt.

De Van Oosbreestichting is een aan het Apostolisch Genootschap gelieerde stichting. Kort samengevat is de doelstelling van de stichting: Activiteiten ontwikkelen die helpen om antwoorden te vinden op vragen als: Wat is de positie van het Apostolisch Genootschap op de veelkleurige levensbeschouwelijke kaart van Nederland? Hoe dachten apostolischen vroeger over God, het leven en de samenleving? Hoe is dat nu? Hoe zal het apostolische gedachtegoed zich verder ontwikkelen? Begin 2016 heeft het bestuur van de Van Oosbreestichting een commissie Zingeving ingesteld, met als doel op basis van deskundigheid adviezen uit te brengen aan het bestuur van de stichting op het gebied van zingeving in brede zin. De samenstelling van de commissie is in de bijlage te vinden. Dit document geeft de gezamenlijk verwoorde visie van deze commissie weer. Als er 'wij' staat, dan worden daarmee de commissieleden aangeduid, uitgezonderd in citaten. De tekst is dus geen verklaring van of namens het Apostolisch Genootschap. Verder schrijven we ook 'hij' als we 'hij of zij' bedoelen.

De tekst bestaat uit een inleiding en drie hoofdstukken. In de inleiding gaan we in op religieus-humanistische zingeving. In het eerste hoofdstuk schrijven we over onze visie op de wereld, in het bijzonder de mens. In het tweede hoofdstuk duiden we aan welke waarden we nastreven. In het derde hoofdstuk werken we een aantal praktische consequenties uit. In kaders hebben we verhalen opgenomen die de tekst illustreren.

Over elk deel van dit document is een boekenkast vol geschreven. Het zal duidelijk zijn dat een samenvatting van een bladzijde over een onderwerp heel globaal zal zijn, tevens dat er een keuze in onderwerpen gemaakt moest worden. We schetsen in grote lijnen en geven verbanden aan.

¹ Versie 23 januari 2018.

² Met menswaardig bedoelen we dat niet alleen aan verklaringen zoals de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en Het Internationaal Verdrag van de Rechten van het Kind wordt voldaan, maar ook aan ethische waarden zoals die in het Handvest van Compassie worden beschreven.

³ <https://www.apgen.nl/over-ons/faqs/>

⁴ A. Wiegman, Vernieuwd verbond, Weekbrief nr. 13 voor 12 april 2015. De apostel is het geestelijk middelpunt van het Apostolisch Genootschap. Hij schrijft wekelijks een brief voor de eredienst.

INHOUD

INLEIDING	3
0.1 Zingeving	3
0.2 Religieus	4
0.3 Humanistisch	5
0.4 Religieus-humanistische zingeving	6
HOOFDSTUK 1. ONS PERSPECTIEF VOOR ZINGEVING	8
1.1 Evolutie	8
1.2 Enkele historische ontwikkelingen	8
1.3 Mens en natuur	9
1.4 De huidige samenleving	10
1.5 De mens	11
1.6 De ziel	13
1.7 Vrijheid	14
1.8 Opvoeding en vorming	15
1.9 Vernieuwing	16
1.10 Samenvatting	17
HOOFDSTUK 2. BOUWSTENEN VOOR RELIGIEUS-HUMANISTISCHE ZINGEVING	19
2.1 Ethiek	19
2.2 Goed en kwaad	20
2.3 De juiste maat	20
2.4 Trouw	21
2.5 Moed	22
2.6 Verzoening en vergeving	25
2.7 Dankbaarheid	26
2.8 Compassie (barmhartigheid)	27
2.9 Liefde	28
HOOFDSTUK 3. PRAKTIJK	31
3.1 Ons ideaal en ons geloof	31
3.2 Verantwoordelijkheid	31
3.3 Integriteit	32
3.4 Duurzaamheid	33
3.5 Respect en solidariteit	34
3.6 Aandacht voor jezelf	36
3.7 Omgaan met verlies	37
3.8 Religie en wetenschap	38
3.9 Opvoeding en vorming	39
3.10 Religieuze gemeenschappen	40
3.11 Slotconclusie	41
Bijlage. Samenstelling van de commissie Zingeving van de Van Oosbreestichting	42

INLEIDING

0.1. Zingeving

*'Het Apostolisch Genootschap is een plaats voor religieus-humanistische zingeving. We ervaren verwondering en ontzag voor het mysterie dat leven heet. We geloven dat alles voortkomt uit dezelfde oorsprong en beseffen dat ons leven deel is van een allesomvattend, ondeelbaar geheel. Alle mensen zijn gelijkwaardig en in essentie met elkaar verbonden. We geloven dat in de mens de creatieve kracht werkzaam is die tot uitdrukking kan komen in liefdevol handelen.'*⁵

De vraag wat de zin van het leven van een mens is, is eeuwenoud. Hoe moet hij reageren op het vele wat hem omringt en in hem leeft en dat hij niet begrijpt? Het zijn vragen die aan de wieg staan van de godsdiensten en de filosofie⁶. Wij geloven niet dat een eenduidig antwoord op deze vragen gevonden kan worden in het leven zelf. We geloven wel dat de mens zin en betekenis aan zijn leven kan geven en dat die in hoge mate zijn gedrag en welzijn bepalen, en invloed hebben op de omgeving waarin hij leeft.

Het leven is veel te complex om volledig gekend te worden. De mens kan uit datgene wat hij ervaart vereenvoudigde beelden, wel modellen genoemd, van de werkelijkheid vormen die hem helpen die werkelijkheid te begrijpen en te voorspellen, en daarmee zijn kansen vergroten om in leven te blijven en zijn omgeving op een voor hem gunstige manier aan te passen. Wij zien een godsdienst en een filosofie als een vereenvoudigde verklaring van het complexe bestaan, gebonden aan de tijd en omgeving waarin die ontstaan is. Wij menen dat niemand de waarheid in pacht heeft, en dat er geen waarheid over levenszin is die altijd en overal geldt. De waarde die een godsdienst of filosofie voor een mens heeft hangt af van het karakter van die mens en van de omstandigheden waarin hij leeft. Daarom is het goed om niet één levensvisie op te dringen, maar elk mens zelf een keuze te laten maken.

Zin geven aan het leven houdt onder andere in doelen stellen die richting geven. Gelukkig hoeft een mens het wiel niet nogmaals uit te vinden. Hij kan gebruik maken van zijn eigen ervaringen en van ervaringen van anderen die tot hem komen via persoonlijke contacten, boeken, media, bijeenkomsten, internet, enz. Dat proces stopt nooit, want de wereld verandert voortdurend en dwingt de mens om zijn opvattingen telkens aan te passen. Deze tekst is dan ook niet voor de eeuwigheid geschreven, maar zal telkens aan de veranderde omstandigheden aangepast moeten worden.

0.2. Religieus

*"Wij (apostolischen) geloven dat God scheppingskracht is. Een onbegrijpelijke oerkracht waaruit alles is voortgekomen. Het is zoeken naar woorden om dit mysterie te benoemen. We geven er talloze namen aan zoals levenskracht, God, bron van zijn of oerbron. (...) We zien in elk mens een deel van de schepping, daarom willen we zorgvuldig met iedereen omgaan. Iedereen zoekt geluk en een plek om thuis te zijn. Tolerantie ten opzichte van verschillen is daarom een kernbegrip. Tegen discriminatie - in welke vorm ook - moet altijd protest klinken. We geloven dat elk mens de persoonlijke verantwoordelijkheid heeft zich naar vermogen in te zetten voor een menswaardige wereld. Voor ons is dit de enige weg naar een respectvolle, stabiele samenleving met ruimte voor verschillende mensen en religies."*⁷

⁵ Meerjarenvisie 2017-2022, Apostolisch Genootschap, Baarn, 2017.

⁶ Onder godsdienst verstaan we een met anderen gedeelde en beleefde levensbeschouwing gebaseerd op het bestaan van een persoonlijke God, onder filosofie een wijsgerige levensbeschouwing die het bestaan van een persoonlijke god niet aanneemt.

⁷ <https://www.apgen.nl/over-ons/faqs/> In deze tekst zullen we in dit verband 'macht' in plaats van 'kracht' gebruiken en bijvoorbeeld over God schrijven als scheppingsmacht of levensmacht.

Het Apostolisch Genootschap is, zoals de naam al aangeeft, uit het christendom voortgekomen. Het is in 1951 opgericht als afsplitsing van de Neuapostolische Kirche. Sindsdien vormt het in Nederland met meer dan 10.000 leden de grootste groepering onder de apostolische kerkgenootschappen. Wat denkbeelden en organisatie betreft staat het los van de andere apostolische groeperingen.⁸ Het gebruik van de term 'apostolischen' in deze tekst heeft dan ook alleen betrekking op lidmaten van het Apostolisch Genootschap.

Apostolischen beschouwen de Bijbel als een verzameling geschriften waarin een belangrijk deel van de basis van de westerse cultuur opgeslagen ligt. Zij beschouwen de Bijbel als een overlevering van geschiedenissen die schrijvers vanuit hun religieuze gevoelens en verbeeldingskracht hebben weergegeven. Voor apostolischen zijn vooral de beschreven doorbraakervaringen van belang die van essentiële waarde bleken voor latere generaties.⁹

Bij veranderde inzichten evolueren woorden soms van betekenis en worden daarnaast nieuwe woorden geïntroduceerd. Zo is het ook binnen de apostolische beweging gegaan. Zo denken apostolischen bij het woord God niet aan een persoon of macht die doelbewust in het leven van mensen ingrijpt, maar aan het mysterie van het bestaan. Andere woorden die niet meer in de oorspronkelijke betekenis worden gebruikt zijn bijvoorbeeld schepping¹⁰, ziel en apostolisch. Met spiritualiteit duiden we de beleving aan van de genoemde verwondering, verbondenheid en verantwoordelijkheid. Het woord religie¹¹ gebruiken we voor gemeenschappelijk beleefde spiritualiteit en geloof. Daarbij delen apostolischen taal, verhalen, liederen, betekenissen, gebruiken en rituelen. Zo vormen zij op vrijwillige basis een gemeenschap die hun passende inzichten cultiveert, onderhoudt en ontwikkelt. Tijdens erediensten en andere samenkomsten plaatsen ze hun leven in een zinvol verband, inspireren ze elkaar en leren ze van elkaar hoe ze een goed en mooi leven kunnen leiden.

In 1996 werd in een tentoonstelling 'Deel van het ondeelbare geheel' van het Apostolisch Genootschap in Enkhuizen het religieus gevoel gekoppeld aan het gedicht 'Want alles is fragment' van Abel J. Herzberg:

*Al door het zeggen van het woord
Deelt men, scheidt men en schendt
Het alomvattende, dat men niet kent,
Dat ik aanwezig weet of alleen maar vermoed,
Dat ik niet uitspreken kan en toch uitspreken moet,
Dat mij beheerst en mij te luisteren gebiedt.
Maar als ik zoek en luister, dan vind ik het niet.*

Een troost blijft:

*Er is in ieder woord een woord,
Dat tot het onuitspreekbare behoort;
Er is in ieder deel een deel
Van het ondeelbare geheel,
Gelijk in elke kus, hoe kort,
Het hele leven meegegeven wordt.¹²*

⁸ Een uitgebreide geschiedschrijving van het Apostolisch Genootschap en zijn voorlopers kan men vinden in B. Brand, *Nieuw licht op oude wegen*, Eburon, Delft, 2013.

⁹ Zie E. Niessen en L. van Westrenen, *Deel van het ondeelbare geheel*, Tentoonstellingsgids, Het Apostolisch Genootschap, Baarn, 1996, blz. 68.

¹⁰ Uit de weekbrief van de apostel voor 21 januari 2018: 'Schepping gaat zowel over opbouw als over afbraak, waarbij waarschijnlijk geen bouwsteentje ooit verloren gaat'.

¹¹ Zie P.S.H. Leeflang, *Geloven in de toekomst*, in: *Religie en cultuur in hedendaags Nederland, Observaties en Interpretaties*, J. Kroesen, Y. Kuiper, P. Nanninga (red.), Kon. Van Gorcum, Assen, 2010, ook: http://www.vanoosbreestichting.nl/1210140/1393773/11.3a_leeflang_geloven_1111.pdf.

¹² Bron: Abel J. Herzberg, *Drie rode rozen*, Singel Uitgevers, Amsterdam, 1975.

Dit gevoel van verwondering over en verbondenheid met alles en iedereen vormt de basis van ons geloof. Het houdt voor ons tevens een verantwoordelijkheid in. Wij geloven dat we 'het onnoembare', de scheppende levensmacht die in onszelf werkzaam is, op zijn schoonst beleefbaar kunnen maken door in liefde te leven. We hebben onze talenten gekregen en willen die gebruiken om mee te bouwen aan een wereld waarin het voor elk mens mogelijk wordt om een zinvol, vervuld leven te leiden. Door zo te leven en eren we de mensen die zich ingespannen hebben om ons een betere wereld na te laten en proberen we het leven van onze medemensen en van wie na ons komen verder te verbeteren.

0.3. Humanistisch

*'Het humanisme is ethisch. Het bevestigt de waarde, de waardigheid en de autonomie van het individu en het recht van ieder menselijk wezen op de grootst mogelijke vrijheid die verenigbaar is met de rechten van anderen. Humanisten hebben de taak zich te bekommeren om de gehele mensheid, inclusief toekomstige generaties. Humanisten zijn van mening dat de moraal een wezenlijk deel van de menselijke natuur uitmaakt. Moraal is gebaseerd op begrip voor en betrokkenheid bij anderen en behoeft geen goedkeuring van buiten.'*¹³

Het humanisme wortelt in de klassieke oudheid. De Griekse filosoof Socrates (5^e eeuw voor Christus) stelde vragen bij alle vanzelfsprekendheden, vooral bij dogma's en autoriteit. Zeno van Citium raadde de mens aan te leven 'overeenkomstig natuur en rede'. Romeinen als Seneca en Cicero lanceerden het ideaal van de humanitas, menselijkheid. Vanaf de 14^e eeuw herontdekten geleerden de Griekse en Latijnse kunsten en wetenschappen en ontstond de Renaissance. Belangrijke Nederlandse vertegenwoordigers zijn Erasmus, die de vrije wil en redelijkheid propageerde, Coornhert, die voor godsdienstige verdraagzaamheid pleitte, Spinoza, die het aandurfde de Bijbel mensenwerk te noemen, en Hugo de Groot, die wordt beschouwd als de grondlegger van de moderne mensenrechten. Ook Descartes, een Franse humanist die zich afvroeg wat hij zeker wist en uitkwam bij de twijfel, bracht vele jaren in de Nederlanden door. De evolutietheorie van Darwin is van grote invloed geweest op de ontwikkeling van het humanisme. De moderne humanistische beweging begon in Nederland in de 19^e eeuw. Leden, onder wie Multatuli, waren antigodsdienstig. Alleen de mens zelf stond centraal. In de 20^e eeuw bevochten de humanisten in het verzuilde en door christenen gedomineerde Nederland een eigen plaats.¹⁴ Klassiek humanisme is naast het christendom de basis van de westerse cultuur.

In het humanisme staat de waarde van de mens en daaruit volgend de verbondenheid en solidariteit met andere mensen centraal. Hedendaags humanisme grijpt terug op de traditie van het streven naar humaniteit, waarbij humaniteit verwijst naar het handelen in de wereld dat er op is gericht een goed leven voor allen mogelijk te maken. Het drukt de menselijke verbondenheid uit. Het humanisme als levensbeschouwing brengt in die zin een sociale verplichting met zich mee, en gaat uit van de veronderstelling dat daadwerkelijke autonomie gepaard gaat met maatschappelijk engagement.

Typisch humanistisch is ook dat er waarde wordt gehecht aan individuele vrijheid en verantwoordelijkheid. Soms wordt gesuggereerd dat daarom humanisme en religie niet kunnen samengaan. Dat zou het geval zijn als een hogere macht het gezag krijgt toegeschreven en mensen zich daaraan onderwerpen. Maar wanneer mensen geloven in een hoger perspectief – als hoop dat het goed komt met de wereld, als inspiratie voor een opgave die mensen gezamenlijk moeten klaren en waarvoor zij zelf verantwoordelijk zijn – is dat prima te verenigen met humanisme.

¹³ Zie de *Amsterdam Declaration 2002*, <http://iheu.org/humanism/the-amsterdam-declaration/>

¹⁴ Zie <http://www.humanistischverbond.nl/geschiedenis-humanisme> .

Wij geloven in zo'n hoger perspectief. We willen van het leven iets moois maken, het niet zomaar voorbij laten gaan. Humanisten noemen dit streven naar levenskunst 'van je leven een kunstwerk maken'. Het gaat erom je een levensvisie eigen te maken die diepgaand contact met anderen mogelijk maakt en stimuleert. Deze levenskunsttraditie bestaat uit een poging aan je leven waarde, kwaliteit en schoonheid te geven. Dit wordt gevoed door ontwikkeling van de ziel.

0.4 Religieus-humanistische zingeving

Humanisme dat de mens centraal stelt is ons te beperkt. Religie stelt ons in staat om ons bestaan en ons leven in een ruimer verband te zien. Religieus humanisme is een integratie van religieuze gevoelens, rituelen en spiritualiteit met humanistische overtuigingen. De menselijke ervaringen, waarden, belangen en mogelijkheden staan hierbij centraal.

Apostolischen bouwen voort op een christelijke traditie en hebben daarbij een humanistische houding van redelijkheid. We onderschrijven het onderliggende principe van wetenschap, namelijk de onophoudelijke zoektocht naar theorieën en modellen om de werkelijkheid steeds beter te begrijpen. Het gaat om een continue zoektocht met steeds veranderende inzichten die resulteren in andere mogelijkheden, normen en een andere samenleving. Met technische middelen kunnen medische operaties worden uitgevoerd, satellieten worden gelanceerd, grote afstanden worden overbrugd, maar ook bommen worden gebouwd waarmee het menselijk leven vernietigd wordt. Voor een goed gebruik van wetenschap en techniek is een passende ethiek vereist.¹⁵

Vanuit het religieuze gevoel van verbondenheid, dankbaarheid en universele liefde willen we met de beschikbare kennis en hulpmiddelen aan een menswaardige samenleving werken.

¹⁵ Zie Peter-Paul Verbeek, *Religie en Techniek*, 17^e J.H. van Oosbreelezing, 2015, <http://www.vanoosbreelezing.nl/videomainpagina/Peter-PaulVerbeek-2015>.

HET BEGIN VAN DE BIJBEL¹⁶

Gedurende het grootste deel van de menselijke geschiedenis trokken de mensen rond als jager-verzamelaars. Ze leefden in kleine groepen van dertig tot vijftig leden. Ze woonden niet op een vaste plek. Met andere groepen hadden ze losse contacten. Voor het jagen waren grote gebieden vereist. In de groepen zelf leefden de mensen in nauw contact. Ze bezaten maar weinig. Er was geen uitgesproken hiërarchie of huwelijksstrouw. Bestaansmiddelen, met name jachtbuit, werden gedeeld. Goede relaties waren een levensverzekering. Elk vergrijp tegen het gemeenschapsleven werd opgemerkt en zo nodig bestraft. Deze wijze van leven bepaalt nog veel van onze primaire reacties.

Na de ijstijden, zo'n 15000 jaar geleden, ontstond er zo'n groot voedselaanbod dat tussen de rivieren Nijl en Tigris mensen zich konden vestigen in vaste kampen. Er werd een begin gemaakt met het temmen van dieren, zoals geiten en schapen, en het verbouwen van gewassen. Zonder behoorlijk zaaigoed en zonder effectieve bewateringstechnieken waren oogsten echter een loterij. Droogte en overstromingen troffen de mens harder dan vroeger. De landbouwrevolutie bekwam de mensen aanvankelijk niet goed: ze werden korter, leden aan ondervoeding en ziektes en overleden jonger. De Bijbel bevat verhalen die hiernaar lijken te verwijzen, zoals de verdrijving uit het paradijs. *'Van alle bomen mag je eten, maar niet van de boom van de kennis van goed en kwaad.'*

De landbouw maakte dat bepaalde zaken niet meer van iedereen waren. Om versnippering van land te voorkomen ontstond het eerstgeboorterecht. Het verhaal van Esau en Jakob laat het belang ervan zien. Het kostte veel moeite om de idee dat vee of groenten alleen nog maar van één enkel individu waren geaccepteerd te krijgen. Met welk recht noemde iemand die boom of dat stuk land zijn eigendom? De idee van eigendom ondermijnde de solidariteit van de oermens waarbij voedsel gedeeld werd. Kaïn's antwoord aan God nadat hij zijn broer Abel gedood had: *'Moet ik soms waken over mijn broer?'* typeert de ontwikkeling. Privatisering van bestaansmiddelen maakte de boer minder afhankelijk van zijn medemensen.

Eeuwen later nam de bevolking als gevolg van steeds betere landbouwtechnieken in rap tempo toe. De bevolkingsdichtheden groeiden tot het tien- tot honderdvoudige van die bij de jagers. Door slechte hygiëne konden ziektekiemen zich snel verspreiden. Dat gold nog veel sterker voor de steden die ontstonden. Voor de mensen betekenden de epidemieën een schok. Wie zat daar achter? Grote gevolgen moeten wel grote oorzaken hebben. Zo kwam het dat de ziekten aan een god werden toegeschreven. Kennelijk hadden de mensen gezondigd. Denk aan de verhalen van Noach en de zonsvloed, de torenbouw van Babel, en Sodom en Gomorra.

Genesis bevat verhalen over een patriarchenfamilie met Abraham, Isaak, Esau en Jakob, en Jozef. Nadat Mozes in het boek Exodus het monotheïsme ingang heeft doen vinden en op stenen tafelen zijn tien geboden, leefregels, heeft bekend gemaakt, volgen in de boeken Leviticus en Numeri talrijke aan God toegeschreven leefregels die tot een ordelijke samenleving moesten leiden, zonder geweld, ziektes en rampen. De Thora, de eerste vijf boeken van de Bijbel, verschafte het joodse volk een identiteit die ongelofelijk sterk is gebleken.

¹⁶ Op basis van C. van Schaik en K. Michel, *Het Oerboek van de Mens, De Evolutie en de Bijbel*, Balans, Amsterdam, Amsterdam, 2016, blz. 54-56. Zie ook <https://youtu.be/TJnS7PluIW0> en Y.N. Harari, *Sapiens, Een kleine geschiedenis van de mensheid*, Thomas Rap, Amsterdam, 2016, blz. 114-123.

HOOFDSTUK 1. ONS PERSPECTIEF VOOR ZINGEVING

In dit hoofdstuk beperken we ons tot facetten van zingeving die voor de latere hoofdstukken relevant zijn.

1.1. Evolutie

Wij accepteren de algemene principes van Darwins evolutietheorie.¹⁷ Darwin verwierp het geloof in een 'bedoeling' en in een 'doelmatigheid' in de natuur. Van een goddelijk plan kon volgens hem geen sprake zijn. Dit geldt voor alle soorten die zich hebben ontwikkeld sinds het ontstaan van de eerste levensvormen, eencelligen zonder celkern, ruim drie miljard jaar geleden. Hieruit zijn door evolutie alle andere levensvormen ontstaan.

De mensachtigen werden door een snelle ontwikkeling van de hersenen in relatief zeer korte geologische tijd, een kleine vijf miljoen jaar, tot een zeer succesvolle zoogdierfamilie. In een korte periode verbreidde homo sapiens zich over alle continenten en groeide intussen razendsnel in aantal. Rond zeven miljard exemplaren is voor een zoogdier met zijn lichaamsgrootte en gewichtsklasse een absoluut record. Zo'n aantal kon bereikt worden door toepassen van techniek, domesticatie van dieren, veredeling van plantenrassen en succesvolle bestrijding van ziekten. Deze vaardigheden zijn alleen mogelijk door specialisatie en samenwerking. Geen enkele soort heeft zich op een zo uitgebreide en gespecialiseerde schaal ontwikkeld.

Menselijke eigenschappen, zoals egoïsme, streven naar macht en bezit, discriminatie en minachting, berusten volgens de evolutietheorie op de twee overlevingsstrategieën van alle levende organismen op aarde:

- behoud van het individu
- behoud van de soort.

Evolutie-biologische ontwikkeling heeft vaak aanpassing aan veranderende omstandigheden van het leefmilieu ten doel om het voortbestaan van het individu en de soort te garanderen.

1.2. Enkele historische ontwikkelingen

Van alle tijd die mensen op aarde zijn, hebben ze meer dan 99 procent geleefd als jager-verzamelaars. Ze leefden in kleine groepen. Er was nauwelijks hiërarchie. Ze bezaten maar weinig en bestaansmiddelen werden gedeeld. Het jagen op grote dieren vereiste intensieve samenwerking. Deze wijze van leven heeft diepe sporen in onze hersenen nagelaten en heeft nog steeds veel invloed op de wijze waarop mensen reageren.

Zo'n tienduizend jaar geleden gingen mensen in het Midden-Oosten en rond de Middellandse Zee op een vaste plek wonen en ontwikkelden ze landbouw en veeteelt. Samenlevingen werden steeds complexer. Woonplaatsen moesten verdedigd worden en vorsten kwamen aan het hoofd van een leger te staan. Er ontstonden steden. Ziekten zoals de pest konden zich daar snel verspreiden. Er moesten wetten en regels komen om de samenleving ordelijk te laten verlopen. Die worden bijvoorbeeld in het Oude Testament beschreven. Vanaf 800 jaar v. Chr. ontwikkelde zich de joodse godsdienst en cultuur.

Vanaf 500 jaar v. Chr. ontwikkelde zich in en rond Griekenland de *klassieke cultuur* die de basis van wetenschappen zoals de wiskunde, filosofie en geneeskunde vormt. Rond het

¹⁷ Zie bijv. F. Wuketits, *Die Entwicklung des Lebens*, Beck, München, 2009.

begin van onze jaartelling namen de Romeinen de macht in het Middellandse Zeegebied over. In deze tijd verkondigde Jezus van Nazareth zijn evangelie, waarin de liefde een belangrijke plaats inneemt. Na zijn dood verbreidden zijn leerlingen, apostelen, dit evangelie. Zo'n zestig jaar na zijn dood werden de boeken van het Nieuwe Testament geschreven. Aanvankelijk werden zijn navolgers, christenen, gedood of vervolgd. Nadat keizer Constantijn de Grote in 313 n. Chr. in het Edict van Milaan vrijheid van godsdienst had afgekondigd, verspreidde het christendom zich over Europa en delen van Afrika en Azië en werd het zo belangrijk dat het geboortjaar van Jezus als begin van de jaartelling werd gekozen. Meer dan duizend jaar lang zouden geestelijken de (christelijke) cultuur beheren, vaak in samenwerking met vorsten.

In de veertiende eeuw startte in Italië een ingrijpende omwenteling, de Renaissance. De wetenschap en kunst uit de klassieke oudheid werden herontdekt. In de daaropvolgende eeuwen werden deze in Europa verspreid en verder ontwikkeld. Dit leidde in de achttiende, en negentiende eeuw tot ontwikkeling van nieuwe technieken. We kunnen ons nauwelijks nog voorstellen hoe de wereld er in 1800 uitzag, zo ingrijpend zijn de veranderingen in de laatste twee eeuwen. In 1820 leefde de overgrote meerderheid van de wereldbevolking in extreme armoede, in 1950 was dit driekwart, en in 2015 minder dan 10%. In 1820 kon 10% van de mensen lezen, nu 85%. In 1800 stierf ongeveer 43% van de kinderen voor ze vijf jaar waren, in 2015 was dit 4,3%. De levensverwachting bij geboorte is in 100 jaar verdubbeld.¹⁸

'Zonder twijfel is onze moderne maatschappij een soort paradijs.' schrijft de Amerikaanse wetenschapsjournalist Sebastian Junger in zijn recente bestseller *Tribe*. 'De armste bevolkingslagen in onze westerse wereld leven op een niveau van lichamelijk comfort dat duizend jaar geleden onvoorstelbaar was, en de rijkste leven op een manier waarop men vroeger dacht dat de goden leefden.'¹⁹ Het is belangrijk zich daarbij te realiseren dat die rijkdom ten koste gegaan is van mensen in andere werelddelen. Denk aan de slavenhandel. Ook nu nog profiteren we van onze macht en kennis en betalen mensen in sommige andere delen van de wereld daarvoor een prijs. Doordat mensen in ontwikkelingslanden onder onbarmhartige omstandigheden werken, kunnen mensen in de westerse wereld goedkoop producten kopen. Om de grondstoffen voor westerse producten veilig te stellen worden in ontwikkelingslanden dictators in het zadel gehouden.²⁰

De geschetste ontwikkeling is gepaard gegaan met toenemende schaalvergroting. In 1946 werden de Verenigde Naties opgericht waarin nu 194 landen vertegenwoordigd zijn. Door de 'Universele Verklaring van de Rechten van de Mens'²¹ en de 'Verklaring van de Rechten van het Kind'²² werden internationale standaarden van menswaardigheid vastgelegd waaraan aangesloten landen zich zouden houden. Door computers, het internet en sociale media is in de laatste 20 jaar de samenhang in de wereld zo sterk toegenomen dat men wel van een 'global village' spreekt. Zoals ook in andere tijden van grote veranderingen in levenswijze gaat dit gepaard met veel onrust en onzekerheid.

1.3. Mens en natuur

Eeuwenlang was de mens onderworpen aan de grillen van de natuur. Het bracht hem er vaak toe het onbegrepen van de natuur aan geesten, goden of God toe te schrijven.

¹⁸ M. Roser, <https://ourworldindata.org/a-history-of-global-living-conditions-in-5-charts/>

¹⁹ S. Junger, *Tribe, on homecoming and belonging*, Grand Central Publishing, New York, 2016, blz. 108-109.

²⁰ Zie bijv. D. van Reybrouck, *Congo, Een geschiedenis*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2012.

²¹ <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/universele-verklaring-van-de-rechten-van-de-mens-uvrm-volledige-tekst>

²² https://www.unicef.nl/files/20091116_kinderrechtenverdrag.pdf

Naarmate wetenschap en techniek verbeterden en de mens beter in staat was om zich tegen die grillen te beschermen, veranderde zijn godsbegrip. In de christelijke wereld werd de mens gezien als de rentmeester van de aarde. Menselijke mogelijkheden leken onbegrensd. Maar juist in de huidige tijd waarin de techniek het menselijk leven met een tot nog toe ongekeende snelheid verandert en waarin onze kijk op de natuur drastisch aan het veranderen is²³, dringt het besef door dat er grenzen zijn aan de groei en dat de mens gebonden is aan natuurlijke beperkingen.

Bij evolutie behoort ook uitsterven. Op zich is dat een natuurlijk proces. In deze tijd gebeurt er echter iets opmerkelijks. Per uur sterven er drie tot vijf soorten uit. Dit is een ongekeend groot aantal in de geologische geschiedenis. De oorzaak hiervan is het handelen van de mens in de natuur. Met name het kappen en verbranden van grote delen van de tropische oerwouden en de intensivering van de landbouw zijn hieraan schuldig, naast de uitstoot van broeikasgassen, waardoor de gemiddelde temperatuur op aarde snel stijgt. Als de gehele huidige wereldbevolking zou leven zoals Nederlanders dat nu doen, heeft ze bijna vier 'aardes' nodig. Daarbij worden voor de mens belangrijke delen van de atmosfeer aangetast en raken oceanen, aardoppervlak en lagen van de atmosfeer vervuild met menselijk afval. Het succes van de ontwikkeling van de mens gaat samen met een steeds groter nadeel voor zijn soort en voor zeer veel andere levensvormen.

De wereldbevolking groeit explosief. Geschat wordt dat in 2050 de wereldbevolking uit ruim 10 miljard mensen bestaat.²⁴ Er dreigt een ongekeende vluchtelingenstroom, met name vanuit Afrika, waar de groei het grootst is en de levensomstandigheden het slechtst zijn, naar Europa. Daarnaast veroorzaakt het overmatig gebruik van fossiele brandstoffen een opwarming van het klimaat, die door bovengenoemde bevolkingsgroei tot grote problemen gaat leiden. Ongeveer 60% van de wereldbevolking woont aan zee. Tot het einde van deze eeuw wordt een zeespiegelstijging van 1 - 3 meter verwacht. Waarheen moeten bij de te verwachten overstromingen de mensen geëvacueerd worden en hoe wordt elders de benodigde infrastructuur weer opgebouwd?

Deze verwachtingen zijn gebaseerd op onveranderd beleid en technische kennis. Als de huidige milieuproblemen niet adequaat worden opgelost, worden deze de mens fataal. Dit komt doordat hij zijn leefmilieu ten eigen bate exploiteert. Slechts langzaam dringt het besef door wat de gevolgen zijn van de huidige levenswijze van de mensheid. Er moeten drastische maatregelen worden genomen op het niveau van staten en werelddelen om de gevolgen van die problemen definitief om te buigen. Overeenkomsten zoals het klimaatverdrag van Parijs (2015) zijn stappen in de goede richting, maar moeten wel nagekomen worden. De mensen zullen alleen hierin slagen als ze mondiaal en praktisch aan oplossingen van de gerezen problemen werken.

1.4. De huidige samenleving

De huidige samenleving is een complex geheel waarin bijna alle mensen met elkaar verbonden zijn. In enkele tientallen jaren heeft de komst van computers, mobiele telefoons en sociale media gezorgd voor een verandering van maatschappelijke verhoudingen die herinnert aan overgangen zoals die van jager naar boer, en van boer naar fabrieksarbeider.

²³ Zie bijv. video's van Frans de Waal die aantonen dat mensen veel morele eigenschappen met primaten en andere zoogdieren delen:

https://www.ted.com/talks/frans_de_waal_do_animals_have_morals?language=nl, zie verder: <https://decorrespondent.nl/4661/het-onderscheid-tussen-mens-dier-en-ding-is-volstrekt-kunstmatig-geworden/155299859-ba34728a>

²⁴ Zie bijv. <http://time.com/4828004/world-population-growth-china-africa/>

In deze tijd vervangen robots fabrieksarbeiders en worden steeds meer mensen dienstverleners. We zullen deze ontwikkeling aanduiden als digitalisering.

Van Dijck, Poell en De Waal hebben onderzocht hoe platforms als Facebook, LinkedIn, Twitter en Tinder onze maatschappij beïnvloeden en rechtsteden ondermijnen.²⁵ Zij concluderen dat vijf Amerikaanse maatschappijen (Google, Apple, Facebook, Amazon en Microsoft) onder allerlei namen met tientallen platforms de westerse platformmarkt beheersen. Ze behoren tot de grootste ondernemingen van de wereld, maar betalen nauwelijks belasting. Ze zorgen voor persoonsgerichte informatievoorziening gebaseerd op verzamelde kennis over individuen. Als ze ter verantwoording worden geroepen, ontkennen ze verantwoordelijk te zijn voor ontstane overlast, zoals Airbnb of Uber, en draait de samenleving op voor de kosten. De wetgeving geeft individuen in principe voldoende middelen in handen om zich te beschermen, maar in de praktijk is dit nauwelijks uitvoerbaar. De platforms beweren transparant te zijn, maar zijn ondoorzichtig. Naast vele goede diensten brengen ze veel onrust teweeg. Telkens blijkt ook hoe kwetsbaar de maatschappij geworden is voor computercriminaliteit. Regeringen en mensen moeten met deze nieuwe maatschappijstructuur leren omgaan.

De ontwikkelingen zijn ongelijk over de aarde verdeeld. Terwijl in grote delen van Afrika mensen nog in het landbouwstadium leven en China een periode van industrialisatie doormaakt, vindt in de hele wereld digitalisering plaats. Dictators in Rusland, Arabische landen en Afrika pogen, niet zelden met steun van machtige andere landen, met geweld hun macht te behouden en te vergroten, maar steeds meer van hun landgenoten worden zich bewust van de grote verschillen in kwaliteit van leven in de wereld. Dit brengt migraties op gang van mensen die voor zichzelf of voor hun kinderen een beter leven zoeken. De immigratie in welvarende gebieden veroorzaakt onrust bij de mensen daar, bang als ze zijn om hun welvaart te verliezen. Gevolg is dat mensen veiligheid en zekerheid zoeken.²⁶ Sommige politieke leiders vergroten hun macht door hierop in te spelen en andere groepen als gevaar af te schilderen. Dit leidt tot populisme en nationalisme.

Mensen streven naar veiligheid en geluk. Uit onderzoeken blijkt dat mensen gemiddeld steeds gelukkiger worden naarmate hun welvaart tot een zekere grens toeneemt, waarna toename van de welvaart nauwelijks meer leidt tot toename van het geluksgevoel.²⁷ Het lijkt er verder op dat boven die minimale welvaart de mate van ongelijkheid een grote rol speelt in het geluksgevoel van mensen, onafhankelijk van de relatieve rijkdom of armoede van een land.²⁸ Het is daarom belangrijk om de onderlinge verschillen in welvaart in de wereld niet te groot te laten worden. Dat kan alleen bereikt worden als mensen en landen niet tegenover elkaar staan, maar samenwerken.

1.5. De mens

Voor wie er oog voor heeft, is de natuur vol wonderen. Een van de wonderen van de natuur is dat een geheel vaak totaal andere eigenschappen heeft dan de samenstellende delen. Atomen vormen samen moleculen, deze vormen aminozuren en eiwitten, welke op hun beurt

²⁵ J. Van Dijck, Th. Poell en M. De Waal, *De Platformsamenleving, Strijd om publieke waarden in een online wereld*, Amsterdam University Press, 2016. Zie ook:

<http://www.oapen.org/search?identificer=618753>

²⁶ Zie Z. Bauman, *Wasted lives, Modernity and its outcasts*, Wiley, San Francisco, 2003.

²⁷ Zie bijv. R. Veenhoven en D. Timmermans, *Geluk en welvaart*, Economische Statistische Berichten, 28-8-1998, blz. 628-631. (Beschikbaar op het internet.)

²⁸ Zie: R. Wilkinson and K. Pickett, *The spirit level: Why equality is better for everyone*, Penguin Books, Londen, 2010.

de basis van cellen vormen, en cellen voegden zich samen tot planten en dieren. Bij elke volgende fase zijn er weer totaal nieuwe eigenschappen en mogelijkheden.

Zo is het ook met de mens. Het is onbegrijpelijk dat de potentie van het samensmelten van een nietige zaadcel en een eicel zo groot is. Na negen maanden komt een nieuw menskind tot geboorte. Als het gezond is en een menswaardige opvoeding krijgt, dan leert het in korte tijd praten en lopen. Het krijgt een eigen wil, leert redeneren, onderhandelen en liefhebben en ontwikkelt zich op unieke wijze. Het wordt zelfstandig en maakt zich los van zijn ouders. Vol verwondering kun je de ontwikkeling van een nieuwe generatie volgen.

Als een mens niet vroegtijdig sterft, door een dodelijke ziekte of ongeluk, dan verloopt na een jaar of tachtig het proces in omgekeerde richting. Het vinden van woorden wordt lastiger, het lopen gaat moeilijker, het korte geheugen laat het soms afweten. Er komt een moment dat iemand niet meer zelfstandig kan wonen. Uiteindelijk sterft hij en de delen van het lichaam gaan weer op in de natuur. Er is geen levend geheel meer en de extra eigenschappen zoals bloedsomloop, bewustzijn en geheugen gaan verloren.

De mysterieuze macht, die apostolischen God noemen, is in de mens evenzeer werkzaam als buiten hem. Een mens kan gelukkig zijn en ongelukkig zijn, in harmonie leven met zichzelf en zijn omgeving en ermee overhoop liggen, zijn naaste liefhebben en haten, met alle gradaties tussen beide uitersten. De mens heeft eigenschappen van een zoogdier, zoals instinct en overlevingsdrang, maar zijn geest is veel verder ontwikkeld. Door taal kan hij communiceren met zijn medemensen. Dat heeft een zeer complexe samenleving mogelijk gemaakt. Door taal kan hij ook met zichzelf communiceren, denken. Hij is zich bewust van zijn bestaan, zijn doen en laten. Hij heeft een geweten.

Essentieel voor de menselijke geest is dat hij beschikt over het vermogen zijn eigen motieven, afwegingen en daden onder ogen te zien, op grond daarvan zijn houding te bepalen en daar vervolgens naar te handelen. Het bezit van dat vermogen is overigens niet onomstreden. Wij zijn ervan overtuigd dat de mens met zijn geest zijn beslissingen en gedrag kan beïnvloeden. Daarnaast speelt zijn jagersinstinct een belangrijke rol. Sebastian Junger schrijft daarover: *'Mensen hebben geen moeite met ontbering. Sterker nog: ze krijgen er vleugels van. Waar ze moeite mee hebben is zich niet nuttig voelen.'* Het blijkt dat zelfmoordcijfers omlaag gaan als landen in oorlog raken. In de Tweede Wereldoorlog steeg het moreel en de veerkracht van burgers juist in de steden die het zwaarst gebombardeerd werden. Iemand die in Italië een grote aardbeving overleefde, schreef: *'Een aardbeving presteert wat de wet belooft, maar in de praktijk niet onderhoudt: de gelijkheid van mensen.'* Het lijkt dan of de klok tienduizend jaar teruggezet wordt. Mensen worden in zulke situaties op waarde geschat naar wat ze doen voor de groep. Dat geeft een gevoel van verbondenheid dat veel mensen in de huidige samenleving missen.²⁹

In 1998 deed de psycholoog Martin Seligman een oproep aan zijn collega's om te onderzoeken wat het leven van de individuele mens de moeite waard maakt. Hij besepte dat tot dan toe bij psychologisch onderzoek de nadruk lag op het helpen van een mens om zijn psychische problemen te overwinnen, maar dat psychologen niet wisten hoe ze een mens konden leren om op een goede manier te leven. Sociale wetenschappers maakten werk van zijn oproep en richtten zich daarbij op geluk. Ze stuitten op een tragische ironie: het najagen van geluk maakt mensen ongelukkiger.³⁰ Drie deskundigen schreven: *'Hoe meer we*

²⁹ S. Junger, *Tribe, on homecoming and belonging*, Grand Central Publishing, New York, 2016, blz. xvii, 43-55.

³⁰ E.E. Smith, *De kracht van betekenis, Hoe zin te geven aan je leven*, Ten Have, Utrecht, 2017, blz. 17-24.

*proberen om geluk te maximaliseren en pijn te vermijden, des te waarschijnlijker is het dat daar een leven zonder diepgang, zin of gemeenschap uit voortvloeit.*³¹

In een psychologisch onderzoek werd aan bijna 400 Amerikanen gevraagd of ze gelukkig waren en of ze dachten dat hun leven betekenis had. Gelukkig leven bleek geassocieerd te worden met zich goed voelen, weinig zorg hebben, gezondheid en dingen kunnen kopen. Tot verrassing van de onderzoekers werd het ook verbonden met zelfzuchtig gedrag: 'nemen' in plaats van 'geven'. Een zinvol leven werd geassocieerd met het geven van cadeaus, voor de kinderen zorgen, ruzie maken, het zoeken van verbinding en het bijdragen aan iets dat het individu overstijgt. De onderzoekers ontdekten dat een zinvol leven en een gelukkig leven elkaar tot op zekere hoogte overlappen en 'voeden', maar substantieel andere wortels hebben. Geluk zonder zin bleek kenmerkend voor een relatief oppervlakkig bestaan. Een zinvol leven kwam vooral voor bij mensen die gaven.³² Uit onderzoek blijkt dat het streven naar zinvolle doelen, zoals vriendelijk zijn, dankbaarheid tonen, doelen stellen en sociale relaties koesteren, het geluksgevoel sterk bevordert.³³

1.6. De ziel

Ziel en geest staan beide voor het onstoffelijke van de mens. De titel van Dick Swaabs boek '*Wij zijn ons brein*' heeft veel reacties opgeroepen. Neurowetenschappen vormen een betrekkelijk nieuwe tak van wetenschap waarbij metingen gedaan worden aan hersenen en de uitkomsten geïnterpreteerd worden. De suggestie dat zo alle menselijke reacties zouden kunnen worden verklaard is voor ons onacceptabel. De begrippen ziel en geest komen voort uit de wijze waarop mens-zijn wordt beleefd. Wetenschappelijk kunnen begrippen als ziel en geest niet als eenheid worden omschreven. Ze kunnen ook niet gescheiden worden.

Wij zullen ze in de volgende betekenis te gebruiken. Geest is wat de mens ervaart, wat hij denkt, voelt en wil. Een voor ons belangrijk deel van de geest is het geweten. Als je iets wilt doen waarvan je voelt dat het niet goed is, gaat je geweten opspelen. Doe je het toch, dan voel je je schuldig. Het geweten helpt om voornemens vol te houden. Wel is het geweten kwetsbaar: de eerste keer dat je iets verkeerd doet, is het schuldgevoel groot; de honderdste keer dat je het weer fout doet, gaat het vrijwel zonder zelfverwijt.

Bij de ziel gaat het om de essentie van de mens, zijn eigenheid, waar men grotendeels geen controle over heeft. Deels is die eigenheid al met de erfelijke eigenschappen meegegeven, deels is het gevolg van ingrijpende of langdurige ervaringen. Tegenwoordig wordt daarvoor ook wel het woord 'zelf' gebruikt, zoals in 'jezelf zijn'. De ziel doet je iets mooi of lelijk vinden zonder dat je kunt uitleggen waarom. Het is de bron van de intuïtie. Opeens krijg je een inval, alsof het je gegeven wordt. Zielsbeschadigingen, zoals bij PTSS, kunnen grote consequenties hebben voor iemands verdere leven. Het is een pijnlijke ervaring als je op je ziel getrapt wordt.

Mensen zijn verlangende wezens. Primaire verlangens zijn overlevingsdrang en de drang om nageslacht te verwekken en voort te brengen. Er zijn ook kleine verlangens die van een situatie afhangen. Een verlangen kan op zeker moment vervuld worden en dat schenkt dan een zekere mate van voldoening, vreugde of geluk. Maar daarmee komt geen einde aan verlangen zelf. Dat zal zich weer op iets nieuws richten. Niemand is volmaakt, maar we verlangen wel naar volmaaktheid in die zin dat we aangetrokken worden door het goede, het ware en het schone.

³¹ R.M. Ryan, V. Huta, E.L. Deci, Living well: A self-determination theory perspective on eudaimonia, in *The exploration of happiness: Present and future perspectives*, Springer-Verlag, Berlijn, 2013, blz. 119.

³² R.F. Baumeister, K.D. Vohs, J.L. Aaker, E.N. Garbinsky, Some key differences between a happy life and a meaningful life, *The Journal of Positive Psychology*, 8 (2013), 505-516.

³³ S. Lyubomirsky, *The how of happiness: A new approach to getting the life you want*, Penguin Books, New York, 2008.

De mens is ook een kwetsbaar wezen. Niemand ontkomt aan ervaringen die hem tot in het diepst van zijn wezen raken. Dat confronteert hem met zijn onvolmaaktheid en maakt dat hij zich kwetsbaar voelt. Het zich realiseren van zijn kwetsbaarheid leidt in bepaalde situaties tot gevoelens van angst of van woede. Iemand voelt zich dan onvoldoende machtig om in die situatie te handelen zoals hij dat zou wensen. Kwetsbaarheid ervaart hij ook in het besef dat zijn leven eindig is. Eindigheid waardoor de vraag naar de betekenis van zijn leven zich opdringt.

Het eindeloze verlangen en de kwetsbaarheid van de mens doen hem beseffen dat hij niet alles in het leven zelf kan sturen of maken. Als hij dat beseft, kan hij tot de ontdekking komen dat hij een ander nodig heeft. Daarmee geeft hij een deel van de controle over zichzelf in handen van de ander. Ook kan hij in een situatie komen dat hij gedaan heeft wat hij kan en maar moet afwachten hoe het verder gaat. Overgave, loslaten, vaak in het vertrouwen of de hoop dat het goed zal komen.

Verlangen, zich kwetsbaar voelen en overgave vormen kernen van de ziel en zijn oorzaken van het zoeken naar verbinding met de ander of met andere facetten van het leven waarvan de mens deel uitmaakt. Het brengt hem ertoe te zoeken naar zingeving en naar wat hemzelf overstijgt.

1.7. Vrijheid

Er zijn weinig zaken die mensen meer na aan het hart liggen dan vrijheid. Voor het verkrijgen of het verdedigen ervan zijn mensen, zo leert de geschiedenis, bereid tot het uiterste te gaan. Maar ze verlangen dan ook niet voor niets naar vrijheid.

Twee redenen spelen bij het verlangen naar vrijheid een belangrijke rol.³⁴ De eerste is dat de mens de *mogelijkheid*, de ruimte wil hebben om te doen wat hij wil doen, persoonlijk en in situaties waarin hij zich bevindt. Hij wil niet ingeperkt, niet gehinderd, niet gedwongen worden. Het gaat dan om de soort vrijheid waarover men het op Bevrijdingsdag heeft. De waarde van deze vrijheid kan moeilijk overschat worden. Toch stellen mensen ook grenzen aan die vrijheid. Omdat vrijheid voor de één onvrijheid voor de ander kan betekenen, bestaat er voor het onderling verkeer van mensen een uitgebreid netwerk van wetten, regels, afspraken en gewoontes die de ruimte om te doen wat je wilt regelt. Niet voor niets is het ontnemen van vrijheid de meest toegepaste straf voor ongewenst gedrag.

De tweede reden waarom vrijheid zo belangrijk is, is dat de mens wil bepalen *hoe* hij die ruimte gebruikt. De vrijheid om zijn eigen afwegingen te maken, te kunnen kiezen volgens zijn inzicht, te doen wat hijzelf het juiste vindt, dat is het waar het hier om gaat. Het is om deze tweede reden dat vrijheid nauw verbonden is met de persoon. Iemand kan immers niet alleen onvrij zijn doordat hij door anderen gedwongen wordt iets te doen of te laten, maar hij kan ook onvrij zijn door zichzelf: door zijn verslaving of zijn onuitroeibare neiging moeilijkheden uit de weg te gaan, om twee voorbeelden te noemen. Wie in vrijheid een keuze maakt doet dat niet alleen vanuit een behoefte, een karaktertrek of gewoonte, maar ook in het besef wezenlijk zelf gekozen te hebben. De mens beschouwt zichzelf pas echt vrij als hij zijn eigen meester is, meester over zijn verlangens en meester over wat zomaar voor de hand ligt. De vrijheid om te bepalen hoe te handelen is daarom verbonden met de persoonlijke identiteit, met de ziel.

³⁴ Zie voor het onderscheid tussen vormen van vrijheid: Chris de Werd, *Over vrijheid en verantwoordelijkheid*, Rubriek Verdieping 15-3, Van Oosbreestichting, 2015, http://www.vanoosbreestichting.nl/1210140/1393773/15.3_De_Werd_1510.pdf

Het gevoel van vrijheid als ruimte om te doen (of te krijgen of te nemen) wat iemand wil, ligt aan de basis van de individualisering in deze tijd. De nadruk ligt daarbij sterk op vrijheid als loutere mogelijkheid om keuzes te maken. De manier waarop vrijheid wordt beleefd beperkt zich zo tot de wil om onafhankelijk te zijn. Lidmaatschap van een partij, kerk, vakbond of vereniging sluit daar niet bij aan.³⁵ Het totaal aantal leden daarvan loopt dan ook in Nederland flink terug. Onafhankelijkheid is echter maar één van de aspecten van vrijheid en waarschijnlijk het meest kwetsbare. Vrijheid wordt ook gerealiseerd in het tegenovergestelde: in de afhankelijkheid van anderen wanneer die de vorm heeft van betrokkenheid bij elkaar. Daardoor worden iemands mogelijkheden immers sterk verruimd. Het besef deel uit te maken van een groter geheel, in laatste instantie van één groot geheel, laat vrijheid zien als de wijze waarop betrokkenheid bij anderen tot persoonlijke en gemeenschappelijke bloei kan leiden. Het verruimt de mogelijkheden doordat een ander mogelijk maakt wat iemand zelf niet kan. Zo vergroot samenwerken vrijheid en verschaft liefde vrijheid.

1.8. Opvoeding en vorming

De opvoeding en vorming van kinderen in West Europa heeft zich sinds de 18e eeuw ontwikkeld van de benadering van het kind als 'kleine volwassene' tot zorg voor het individuele kind in al zijn eigenheid. Nu het gezin welvarender en het kindertal lager is geworden, wordt het jonge kind met veel aandacht omringd en zeer beschermd opgevoed. Jonge kinderen leven steeds meer in een omgeving die op hun ontwikkeling is ingesteld. Jongeren willen zich vanaf het einde van de basisschool nadrukkelijk onderscheiden van de volwassenenwereld en dat blijft zo tot ver na hun twintigste jaar. De aandacht voor de individuele ontwikkeling in de opvoeding en vorming wordt versterkt door de individualisering in de hele maatschappij.

Na de laatste eeuwwisseling kreeg de individualisering, die al vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw inzette, een scherper karakter. Was individuele ontplooiing een belangrijk motief voor de keuze van levensstijl, na de economische crisis van 2008 en het overheidsbeleid dat daarop reageerde werd individuele ontwikkeling meer een 'ieder voor zich' – kwestie. Het leek er op dat de gang naar volwassenheid gezien werd als het verwerven van individuele onafhankelijkheid en niet als het leren dragen van verantwoordelijkheid.

Hoewel opvattingen over individuele autonomie nog volop leven, is er inmiddels een kentering gaande. Door ouders worden als vier belangrijke oriëntaties voor de opvoeding 'sociaal gevoel', 'conformisme' (in de zin van gehoorzaamheid, respect voor ouderen en goede manieren), 'autonomie' en 'prestatiegerichtheid' aangewezen. Als belangrijkste opvoedingsdoel wordt door ouders algemeen 'verantwoordelijkheidsgevoel' genoemd, terwijl 'prestatiegerichtheid' het minst belangrijk wordt gevonden.³⁶ De vraag is echter wel: verantwoordelijkheidsgevoel voor wat?

Opvoeden en vorming is begeleiding naar volwassenheid, waarbij 'opvoeding' meer de rol van de opvoedende volwassene benadrukt en 'vorming' meer nadruk legt op de opvoedende invloed van de omgeving van het kind of de jongere. Het belangrijkste doel daarbij is een toenemende zelfstandigheid die zich kenmerkt door verantwoordelijk gedrag.

Verantwoordelijkheidsgevoel kan terecht de kern van een volwassen houding genoemd worden, maar dan wel verantwoordelijkheid voor zowel het eigen welzijn, voor de sociale omgeving als voor de leefwereld.³⁷ Verantwoordelijkheid veronderstelt een gevoel voor 'hoe

³⁵ Kees Schuyt, *Waar is de gemeenschap gebleven?*, J.H. van Oosbreelezing, Eburon, Delft, 2008.

³⁶ Lex Herweijer, Ria Vogels, *Ouders over opvoeding en onderwijs*, Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag, 2004.

³⁷ 'Leefwereld' wordt hier omschreven als de wereld waar men *indirect* invloed op heeft: de partij waarop men stemt, het milieu waarop men let als men afval scheidt, de cultuur waar men aan bijdraagt door lid te zijn van een organisatie. 'Verantwoordelijkheid' moet dus, naast

het moet', een ideaal, een norm, een visie, een traditie, een autoriteit, een waarde die dient als maat, richtpunt of criterium voor (simpel uitgedrukt) goed of niet goed handelen. De bedoeling van het opvoeden en vormen is in wezen dat het kind of de jongere zich gedrag volgens bepaalde waarden eigen maakt, gedrag dat zonder aansporing of dwang in overeenstemming is met die waarden.

Wat mag men in grote lijnen van een goede opvoeding verwachten? Het is belangrijk dat het kind of de jongere geleerd wordt verantwoordelijkheid te dragen voor zichzelf, voor zijn omgeving én voor zijn leefwereld. Vooral dat laatste ligt niet voor de hand. Veel volwassenen achten de opvoeding die ze hun kinderen geven geslaagd wanneer ze goed (dat is: met verantwoordelijkheidsgevoel) functioneren naar zichzelf toe en in hun sociale omgeving. Verantwoordelijkheid voor hun leefwereld hoort daar echter nadrukkelijk bij. Wat 'goed' is in dit verband ligt aan *hoe* uiteindelijk verantwoordelijkheid wordt ingevuld. Verantwoordelijkheid richt zich dan op waarden, op de dingen waar we echt om geven, of beter: die we liefhebben. Opvoeden is daarom in wezen het leren liefhebben van de wezenlijk goede en juiste dingen.

1.9. Vernieuwing

Een essentiële eigenschap van alles wat leeft is dat het achtereenvolgens ontstaat, groeit, functioneert, veroudert en sterft. Ook sterren, organisaties, talen, religies e.d. lijken dit patroon te volgen. Kennelijk komt er voor alles een tijd dat het niet meer functioneel is. De perioden van bestaan lopen wel ver uiteen, van een dag voor de eendagsvlieg tot miljarden jaren voor sterren. Vaak leidt het bewaren van de eigen identiteit bij mensen tot de neiging om het oude en succesvolle vast te houden, en wordt daardoor de vitaliteit geleidelijk minder.

Dit zou tot een vroegtijdig einde van het leven leiden, als er niet een andere essentiële eigenschap was. Alles wat sterft of beëindigd wordt, laat tijdens en na zijn bestaan wat na. In het bijzonder hebben levende wezens de mogelijkheid om jongere soortgenoten te genereren, waardoor de soort in stand gehouden wordt. Meestal overleven die nieuwe wezens de oude. De jongere wezens zijn vaak beter aan de nieuwe tijd aangepast dan de oudere. Tijdens dit proces vindt ook selectie plaats van de best aangepaste (*'the survival of the fittest'*).

Dit proces van vernieuwing zorgt ervoor dat grotere eenheden ook zo'n cyclus doormaken, maar over een veel langere periode. Een mens leeft niet veel langer dan honderd jaar, homo sapiens al meer dan tweehonderdduizend jaar. Zo zijn er vele voorbeelden te geven. We beperken ons hier tot een voor ons relevante: de apostolische geschiedenis. De Catholic Apostolic Church ontstond omstreeks 1835 in Engeland.³⁸ In 1862 scheidde zich in Hamburg de Allgemeine Christliche Apostolische Mission af met vanaf 1863 als Nederlands equivalent de Apostolische Zending, later de Hersteld Apostolische Zendingkerk. In 1897 splitste zich hier de Hersteld Apostolische Zendinggemeente in de Eenheid der Apostelen van af, die nu bekend staat als de Nieuw-Apostolische Kerk. In 1946 scheidde zich hiervan in Nederland een groepering af die sinds 1951 het Apostolisch Genootschap heet. Van de oorspronkelijke Catholic Apostolic Church is nauwelijks meer iets over.

Vernieuwingen ontstaan doordat tekorten worden ervaren, nieuwe mogelijkheden worden ontdekt of nieuwe behoeften worden waargenomen. Het vraagt een open en scherpe blik om hier een weg in te vinden. Er is wijsheid en visie nodig om te zien waar nieuwe mogelijkheden liggen. Deze dienen dan goede begeleiding te krijgen en ruimte om te groeien.

aanspreekbaarheid, ook gezien worden als betrokkenheid bij zaken waar men alleen indirect of soms zelfs nauwelijks invloed op heeft.

³⁸ B. Brand, *Nieuw licht op oude wegen*, Van Oosbreestichting, Eburon, Delft, 2013.

Er is moed en inzicht voor nodig om op tijd los te laten. Het is tragisch dat sommige groeperingen en leidinggevendenden te strak vasthouden aan de juistheid van hun inzichten en daarmee nieuwe ontwikkelingen in de weg staan. Goed omgaan met vernieuwingsdrang vraagt een brede visie om alle gevolgen van de vernieuwing goed in te schatten en het vraagt verantwoordelijkheidsgevoel voor nu levende en komende geslachten.

\

1.10. Samenvatting

De mens is een zoogdier ontstaan uit een evolutionair proces. Hij onderscheidt zich van andere dieren door zijn vermogen tot denken en bewustzijn van bestaan. Met zijn cognitieve vermogens heeft hij een complexe samenleving opgebouwd die de hele mensheid verbindt. Wetenschap en technologie zijn belangrijke motoren in dit ontwikkelingsproces. Hoe meer we weten, des te groter is onze verwondering over ons bestaan. We duiden de macht die ten grondslag ligt aan bestaan en leven aan met het woord God. We ervaren een verbondenheid met alles wat is ontstaan en waarvan we deel. We zijn geboren, ervaren een aantal jaren levenskracht en gaan bij sterven weer op in het grote geheel.

De laatste decennia zien we grote maatschappelijke veranderingen door digitalisering en robotisering. Robots nemen het werk van fabrieksarbeiders over. Mensen hebben door computers en sociale media mogelijkheden waarmee ze aanzienlijk individueler kunnen leven dan vroeger. Onze welvaart is veel groter dan deze ooit geweest is. Toch blijkt een toename van welvaart niet automatisch tot meer geluk te leiden. Wat mensen nodig lijken te hebben is een doel in hun leven en een groep mensen om hen heen met hetzelfde doel. Lange tijd was dat doel overleven. Door de individualisering en welvaart speelt dat in ons deel van de wereld niet meer.

De mensheid kent grote problemen die de huidige levensstijl bedreigen, zoals aantasting van de ozonlaag, opwarming van de aarde, uitputting van grondstoffen, spanningen tussen landen met kernwapens, tegenstellingen tussen arm en rijk. Wellicht is het grootste gevaar voor de mens niet meer een externe vijand, maar de eigen levenswijze. De wereld is heftig in beweging. Niet voor de eerste keer. Eerdere keerpunten in de geschiedenis van de mensheid geven hoop dat de mens er ook deze keer in zal slagen om de ontstane problemen op te lossen. Dat dit lukt is niet vanzelfsprekend en vereist samenwerking, offers en inspanningen. Mensen zullen anders moeten gaan denken en handelen. Daartoe zal de ethiek aan de veranderende maatschappij aangepast moeten worden en zullen mensen het gevoel moeten krijgen dat ze in goede samenwerking met anderen zinvol leven. Dit vereist dat ieder zo veel mogelijk zijn talenten kan ontplooien en gerespecteerd wordt.

De goden van de planeet aarde³⁹

Mensen zijn zelden tevreden met wat ze al hebben. De meest gebruikelijke reactie van een menselijk wezen dat iets bereikt heeft is niet tevredenheid, maar het verlangen naar meer. Mensen kijken altijd uit naar iets beters, iets groters, iets lekkerders.

In de eenentwintigste eeuw zal de mens waarschijnlijk serieus gaan streven naar onsterfelijkheid. De worsteling tegen ouderdom en dood zal een voortzetting zijn van de aloude strijd tegen honger en ziekte. In het verleden werd het leven zelf niet heilig verklaard door religies en ideologieën. Die zagen altijd iets wat heiliger was dan het aardse bestaan en stelden zich daarom tolerant op tegenover de dood. Volgens het christendom en de islam lag de zin van ons bestaan besloten in ons leven na de dood en dus beschouwden ze de dood als een cruciaal, positief iets. Voor moderne mensen is de dood eerder een technisch probleem dat we kunnen en moeten oplossen. Een groeiende minderheid van wetenschappers zegt dat het paradepaard van de moderne wetenschap het overwinnen van de dood en het bewerkstelligen van eeuwige jeugd is. In de praktijk zullen mensen dan niet echt onsterfelijk zijn. Ze kunnen nog steeds wel sterven door een oorlog of een ongeluk. Dat zal ze waarschijnlijk tot de angstigste mensen van de geschiedenis maken. Als je weet dat je onbeperkt kunt leven, zou je wel gek zijn om de eeuwigheid te grabbel te gooien door in zee te gaan of een berg te beklimmen.

Het tweede grote project op de menselijke agenda wordt waarschijnlijk een zoektocht naar de sleutel tot het geluk. In het verleden hebben talloze denkers, profeten en gewone mensen niet het leven, maar het geluk genoemd als het hoogste goed. Sceptis over het hiernamaals drijft de mens er niet alleen toe om onsterfelijkheid na te jagen, maar ook aards geluk. Want wie wil er eeuwig leven in onophoudelijke ellende? De mens is echter niet geschapen om continu te genieten en als we dat niettemin willen, zullen we ons lichaam en onze geest moeten ombouwen. Daar zijn we inmiddels al mee begonnen. Het lijkt erop dat het tweede grote project van deze eeuw – het waarborgen van wereldwijd geluk – gepaard zal gaan met het ombouwen van de mens met technische middelen, zodat hij eeuwig kan genieten.

In wezen komt het erop neer dat mensen zich, met hun hang naar geluk en onsterfelijkheid, proberen op te werken tot goden. Bepaalde vermogens die duizenden jaren lang als goddelijk werden beschouwd zijn tegenwoordig al doodgewoon. Zo reist en communiceert de mens nu makkelijker en over grotere afstanden dan de Griekse goden van weleer. Tot dusver hebben we met de goden van weleer geconcurrereerd door steeds betere werktuigen te maken. In de niet al te verre toekomst zullen we wellicht supermensen creëren die niet alleen betere werktuigen hebben dan de oude goden, maar ook betere lichamelijke en mentale vermogens.

³⁹ Naar Y.N. Harari, Homo Deus, Een kleine geschiedenis van de toekomst, Thomas Rap, Amsterdam, 2017, blz. 32 – 60.

HOOFDSTUK 2. BOUWSTENEN VOOR RELIGIEUS-HUMANISTISCHE ZINGEVING⁴⁰

2.1. Ethiek

Ethiek is de tak van de filosofie die zich richt op de kritische bezinning op het juiste handelen of, eenvoudiger gezegd, op het zoeken naar een antwoord op de vraag: 'hoe moet ik leven?' Waar mensen samenleven worden afspraken gemaakt over hoe men zich dient te gedragen en hoe men zich ten opzichte van elkaar dient te verhouden: het zijn de gewoonten van de groep die volgen uit een gedeelde moraal, de opvattingen over wenselijk en onwenselijk gedrag. Zo hebben religies invloed op het gedrag van gelovigen door voorschriften en inzichten die een antwoord geven op de vraag hoe te leven vanuit de overtuiging die zij delen.

Hoewel in het taalgebruik de begrippen 'ethisch' en 'moreel' regelmatig als synoniemen worden gebruikt, is er een belangrijk verschil. Moreel betreft het handelen zelf, ethiek gaat over de bestudering van het morele handelen. Veranderende omstandigheden brengen mensen ertoe vragen te stellen bij het hoe en waarom van hun handelen. Wat is goed om te doen? Hoe moeten we hiermee omgaan? Dat is het moment waarop ethiek ontstaat. Bij veranderende omstandigheden kan bijvoorbeeld gedacht worden aan nieuwe wetenschappelijke mogelijkheden, vermenging van culturen, invloed van media, enz.

Het stellen van ethische vragen wordt vaak ervaren als een onwelkome verstoring van de normale gang van zaken. Mensen houden van gewoonten, want die bieden zekerheid. Paul van Tongeren noemt in zijn boek 'Leven is een kunst'⁴¹ twee manieren waarop mensen vaak ethische vragen proberen weg te nemen: enerzijds door te verwijzen naar gezagsvolle bronnen of heersende vanzelfsprekendheden, anderzijds door te stellen dat het geen zin heeft ethische vragen te stellen omdat het antwoord toch niet bestaat. Ethische vragen gaan om het zoeken naar antwoorden op levensvragen vanuit een verlangen naar het kennen van het goede, het ware en het schone. De risico's van het ontwijken van ethische vragen zijn het uitblijven van noodzakelijke aanpassingen aan nieuwe ontwikkelingen en oppervlakkigheid of zelfs onverschilligheid die ten koste gaat van de verbinding tussen mensen.

Wie is opgegroeid in een apostolische gemeenschap of daar later deel van is gaan uitmaken, heeft zich vaak vanzelfsprekend en in elk geval tot op zekere hoogte aangepast aan de apostolische gebruiken en manier van leven. Door allerlei maatschappelijke ontwikkelingen (onder andere individualisme, secularisering, democratisering) zijn sommige apostolische ethische vragen gaan stellen, over hoe te leven, over wat apostolisch-zijn in de kern betekent en waarom ze handelen zoals ze handelen. Als reacties zien we ook hier enerzijds een terugverlangen naar de tijd dat alles zeker en duidelijk was, en anderzijds dat velen eigen opvattingen ontwikkelen met vaagheid over wat gemeenschappelijk is tot gevolg. Dat laatste leidt tot verlies aan gemeenschapsgevoel. Het is de kunst om telkens de combinatie te vinden van het behouden van waarden die door de eeuwen heen essentieel gebleken zijn en het vinden van nieuwe vormen voor deze waarden die passen in de veranderde samenleving. Dat betekent dat het nodig is vragen te blijven stellen over wat we waardevol vinden.

Het tweede hoofdstuk van Zingeving in perspectief gaat over waarden. Wie slechts een korte blik werpt op apostolische weekbrieven en liedteksten ontdekt direct dat de liefde centraal

⁴⁰ Zie ook: I. Meester, *Heb je God nodig voor een goed leven*, http://www.vanoosbreestichting.nl/1210140/1393773/16-4_meester_1611.pdf

⁴¹ P. van Tongeren, *Leven is een kunst, Over morele ervaring, deugdethiek en levenskunst*, Klement Pelckmans, Utrecht, 2012, blz. 46.

staat. Maar daarmee is lang niet alles gezegd. Want wat is dat, liefde? En hoe doe je dat, liefhebben? Wij geloven dat de mogelijkheid tot liefhebben in de mens aanwezig is. Maar evengoed kent elk mens in zichzelf de neiging tot het kwaad door bijvoorbeeld teveel op zichzelf gericht zijn, afgunst of luiheid. In dit hoofdstuk wordt getracht om eeuwenoude waarden te beschrijven die ook noodzakelijk zijn in onze tijd en een handreiking bieden om liefdevol te kunnen leven, en deze te nuanceren naar de inzichten van deze tijd.

2.2. Goed en kwaad

De vraag naar wat goed is en wat kwaad houdt mensen altijd bezig. In de Bijbel staat al bij het scheppingsverhaal dat God zag dat het goed was en onmiddellijk daarna volgt het verhaal over het eten van de boom van de kennis van goed en kwaad. In godsdiensten en filosofie, maar ook bij gezondheid, het weer, politiek en kunst wordt veelvuldig gesproken over goed en slecht. Mensen proberen het kwade te vermijden en het goede te behouden. Maar wat is het goede en wat het kwade?

Er is geen absoluut criterium voor wat goed en kwaad is. Iets is goed of slecht voor iets of iemand. Wat voor de een goed is, kan voor de ander slecht zijn. Het gaat daarbij niet om een tweedeling, want goed en kwaad bestaan in gradaties. Bovendien kan blijken dat iets dat aanvankelijk goed of slecht leek achteraf totaal anders uitpakt. Goed en slecht lijken dus erg subjectief. Toch is er een breed gedragen gemeenschappelijk begrip over wat goed is en wat kwaad. Dit begrip is uiteindelijk van de eerder genoemde evolutionaire overlevingsvormen afgeleid: goed is gerelateerd aan veiligheid en geborgenheid en kwaad aan gevaar en solitair optreden. Het belang van samenwerking en empathie is door de eeuwen heen een belangrijk thema in geschriften.

Het Apostolisch Genootschap heeft een ideaal dat in het verlengde van dat gemeenschappelijke begrip ligt: 'In liefde werken aan een menswaardige wereld.' Goed is wat de verwezenlijking van dit ideaal bevordert, kwaad wat dit ideaal frustreert, de rest zit er tussen in. Hierbij is het volgende van belang. Van nature beperkt samenwerking zich tot een kleine groep en wordt wat vreemd is gevaarlijk gevonden. Apostolischen streven ernaar boven het wij-zij-denken uit te stijgen en zien alle mensen als gelijkwaardig, onafhankelijk van ras, geslacht, godsdienst of wat dan ook. De mensheid wordt dus niet verdeeld in goed en slecht, ook al kan gedrag soms wel zo onderscheiden worden.

2.3. De juiste maat

Er is een essentiële voorwaarde voor een leven dat een gezonde, rechtvaardige, duurzame, en daarmee ook liefdevolle, omgang met de ander en het andere mogelijk maakt. Het gaat om de juiste maat, zelfbeheersing, of met de Latijnse aanduiding zoals die gebruikt wordt in de kunst en literatuur: 'temperantia'. Temperantia wordt in de kunst vaak uitgebeeld als een vrouw die water uit een kan in een vaas giet.

Aristoteles, een Griekse filosoof die leefde van 384 tot 322 v Chr., noemde gematigdheid één van de meest belangrijke deugden. Deugden zijn goede eigenschappen, namelijk die eigenschappen die nodig zijn om goed en gelukkig te kunnen leven. Gematigdheid is de deugd van de juiste maat en houdt het midden tussen te veel en te weinig. In wezen zou je over deze deugd kunnen zeggen dat zij aan de basis ligt van alle deugden waar het er immers om gaat het juiste midden te vinden tussen twee uitersten.

Van oudsher is dit vooral gericht op het maat weten te houden bij lichamelijke behoeften. Wie te weinig eet en drinkt wordt ziek, maar wie te veel nuttigt ook. Wie van eten houdt verlangt naar meer en het is vaak niet eenvoudig de zelfbeheersing op te brengen om

slechts die hoeveelheid te gebruiken die gezond is. Het is dan eenvoudiger om over te gaan op onthouding dan op een terughoudend gebruik: liever helemaal geen chocolade kopen dan de reep in de kast hebben liggen en je beperken tot slechts één stukje per dag. Alhoewel dat eerste een verstandige keuze kan zijn, is onthouding niet het doel van matiging. Bij alle verlangens die de mens heeft gaat het er om de zelfbeheersing op te brengen om niet te weinig, maar ook niet te veel te gebruiken.

In eerste instantie heeft deze deugd dus te maken met het gezond houden van het eigen lichaam en de eigen geest. Maar het ligt voor de hand om deze houding door te trekken naar een bredere context. Want de mens maakt deel uit van de maatschappij. En wie van wat hem ter beschikking staat te veel neemt, doet daarmee een te grote aanslag op de wereld om hem heen of de wereld van onze kinderen en doet daardoor anderen dus te kort. De geschiedenis leert dat als iemand zeer veel macht krijgt, dat zelden tot een goed resultaat leidt. Democratie, uitdrukking van de gelijkwaardigheid van mensen, heeft tot grote welvaart geleid. We leven in een enorme overvloed aan spullen. De neiging bestaat, zeker naarmate we meer bezitten, te verlangen naar nog meer. Dit verlangen uit zich niet alleen in de vorm van bezittingen, maar ook in de drang naar het vervullen van beschikbare mogelijkheden.

Echter, wie gezond wil leven en verantwoord en eerlijk wil omgaan met al wat hem ter beschikking staat, dient zich ook regelmatig af te vragen wat de consequenties zijn van de manier waarop hij leeft en zal dit waar nodig aan moeten passen om het evenwicht te herstellen.

2.4. Trouw⁴²

Het begrip trouw heeft in het algemeen een positieve lading. We vieren een gouden huwelijk, willen een trouwe bondgenoot hebben, en worden (hopelijk) goed beloond na een jarenlang trouw dienstverband. Wie trouw handelt, is betrouwbaar, wie betrouwbaar is creëert vertrouwen, en vertrouwen kunnen hebben in de medemens is een onmisbaar element in een goed functionerende maatschappij.

Nog maar enkele decennia geleden bleven mensen in veel gevallen duurzamer verbonden met een partner, werkring, politieke partij, vereniging, enz. dan tegenwoordig. Mensen zijn flexibeler geworden en gaan liever geen verplichtingen voor lange tijd aan. In het algemeen is ook de acceptatie van het verbreken van een belofte toegenomen. *Stabilitas loci* is een oude term voor de gelofte uit de kloostertraditie, te vertalen met 'op deze plaats blijven'. We herkennen daarin het woord stabiel, dat we associëren met stevigheid en betrouwbaarheid.

Trouw is te omschrijven als volhouden, volharden, gestaag doorgaan, ook wanneer dat moeite kost. Leren trouw te zijn is de moeite waard. Wie in zijn leven iets waardevols tot stand wil brengen, zal daar inspanning voor moeten verrichten. Weinig gaat vanzelf en wat kostbaar is komt vaak slechts tot stand doordat men bij tegenslag niet direct opgeeft, maar doorgaat, opnieuw probeert, keer op keer op keer. Musici creëren muziek door eindeloos op het eenmaal gekozen instrument te blijven studeren, sporters moeten veel en regelmatig blijven trainen om steeds beter te worden en een tuinman is dagelijks in de weer om zijn tuin te laten groeien en bloeien. Wie stug doorgaat op een ingeslagen weg leert volhouden, oefent geduld, leert incasseren, wordt steeds sterker en er ontstaat geleidelijk aan ook meer waardering voor hetgeen wordt bereikt. Er is immers veel geïnvesteerd. Want wie raakt niet onder de bekoring van een werk dat is ontstaan en gegroeid doordat er gestaag en gedurende lange tijd aan is gebouwd?

⁴² Zie: M. Horstmanshoff, '...Ook waar geen mensenoog het ziet ...', Trouw: over de geschiedenis van een gevoel, in: *Een vonk die het hart raakt*, Het Apostolisch Genootschap, Baarn, 2001, 38-59.

Trouw is hierboven beschreven als een handelen, een trouw *zijn*. Je kunt ook trouw *beloven*. Wie trouw belooft, legt zich vast om in de nog onbekende toekomst iets te doen of te laten. En belofte maakt schuld, want beloofd is beloofd. Men levert daarmee dus in feite een stuk van zijn of haar vrijheid in. Men zal in de toekomst trouw moeten zijn aan een in het verleden gedane belofte. Precies hierin schuilt een risico. Immers, wie zich als mens blijft ontwikkelen, kan nieuwe ideeën opdoen die mogelijk niet meer te verenigen zijn met de eerder gedane belofte.⁴³ In de kern gaat het om een eeuwig bestaand spanningsveld tussen het verlangen naar zekerheid versus de behoefte aan vernieuwing. Het is een uitdaging hier op een zorgvuldige manier mee om te gaan. Een manier die geen afbreuk doet aan de waarde van een belofte en tegelijkertijd ruimte geeft aan het verlangen naar vernieuwing. Wie al tijdens het doen van de belofte incalculeert dat zich in de toekomst ontwikkelingen zullen voordoen waardoor het nakomen van de belofte niet langer kan worden gevegd, neemt met de ene hand weg wat met de andere is gegeven en dit ontnemt de belofte zijn waarde. Wie zich anderzijds krampachtig vasthoudt aan een eenmaal gedane belofte waaraan geen inhoud meer gegeven kan worden, staat stil. Er is wijsheid nodig om hierin een weg te vinden.

Trouw blijven is niet gemakkelijk. De neiging op te geven wanneer het tegen zit, of liever iets nieuws te proberen dringt zich vaak op, want de verleiding nieuwe uitdagingen aan te gaan is altijd aanwezig, zeker in de huidige maatschappij waar juist grote waardering is voor flexibiliteit. Maar ook kunnen mensen zich, onder de vlag van trouw blijven, verzetten tegen nieuwe en noodzakelijke ontwikkelingen. En ondanks de goede bedoelingen is het nog maar de vraag of dit werkelijk met trouw zijn te maken heeft of meer wordt ingegeven door angst, onzekerheid of te weinig oog hebben voor de behoeften van de ander.

Een gedane belofte helpt iemand om het achterliggende doel of ideaal na te streven. De waarde van de belofte blijkt uit gedrag. Zolang er geen lastige keuzes gemaakt hoeven te worden, is de belofte geen probleem. Maar als er wel zo'n lastige keuze gemaakt moet worden, is er moed nodig om de belofte na te komen. Anderzijds kan er moed nodig zijn om een belofte te verbreken. Het vraagt levenskunst om dit op een respectvolle wijze en met aandacht voor de wederzijdse gevoelens en belangen te doen.

Trouw kan gezien worden als een midden tussen twee uitersten. Aan de ene kant staat starheid die geen enkele ruimte laat voor ontwikkeling en aan de andere kant staan vernieuwingsdrang, rusteloosheid en gebrek aan stabiliteit. Het is een kunst hiertussen een evenwicht te vinden. Trouw zijn is dus een dynamisch proces. Trouw blijven om te groeien betekent: het oorspronkelijke doel in het oog houden, niet verstarren én waar nodig een nieuwe stap durven zetten.

2.5. Moed

Een essentieel element van apostolische erediensten is bemoediging. Voor veel situaties in het leven is moed nodig. Apostolischen streven naar een hoogwaardige levenshouding waarin zij liefdevol omgaan met elkaar, de wereld en haar bronnen. Ook dit vraagt moed. In de gemeenschap is gelegenheid tot herbezinning op de vraag wat van werkelijke waarde is, hoe op een mooie manier te leven, ook in moeilijke omstandigheden. De kracht van zang en muziek kan opnieuw inspireren om de draad weer op te pakken. En in de ontmoeting kunnen we van anderen zien en leren hoe zij in staat zijn het leven vorm te geven. Dit zijn voorbeelden die ons weer nieuwe moed kunnen geven om op eigen wijze een zinvolle invulling aan ons leven te geven.

⁴³ Zie ook Rik Torfs, *Wie gaat er dan de wereld redden?* Uitgeverij van Halewyck, Antwerpen, 2009, blz. 28 – 41.

Moed is volgens Aristoteles naast gematigdheid, verstandigheid en rechtvaardigheid één van de vier meest belangrijke deugden. Deze deugden kunnen worden omschreven als een midden tussen twee uitersten, in het geval van moed tussen enerzijds lafheid en anderzijds roekeloosheid. Wie laf is, heeft de moed niet op kunnen brengen en wie roekeloos is, kent geen angst. De moedige weet het juiste midden tussen deze twee uitersten te vinden. Dat is vaak niet eenvoudig, want in situaties waarin moed nodig is om ze juist te kunnen hanteren, wordt angst of onzekerheid gevoeld. Een bekende uitdrukking is dan ook dat moed overwonnen angst is.

Voor veel situaties waar mensen in hun leven mee geconfronteerd worden is moed nodig. Bijvoorbeeld om een verantwoordelijke rol op te pakken, om anders te zijn dan een groep waarvan je deel uitmaakt, om iemand opnieuw te vertrouwen na te zijn gekwetst, om vergeving te vragen, om een nieuwe start te maken, of om juist door te gaan op een ingeslagen weg, ook als het tegenvalt. Moed betekent vooral dat er een risico genomen moet worden, terwijl de uitkomst van de situatie nog ongewis is. Die moed moet gevonden worden om iets te gaan doen wat buiten de gebaande paden valt, of het eigen belang kan schaden. Er staan verschillende waarden en of belangen lijnrecht tegenover elkaar waar een keuze gemaakt moet worden omdat ze niet met elkaar verenigbaar zijn. Moed is nodig wanneer, na een analyse van de situatie, blijkt dat de keuze die gemaakt moet worden, het moreel juiste, iets is waarbij je bepaalde risico's loopt.

Wie moed toont, maakt een keuze voor hetgeen hij ethisch hoger acht dan de andere opties en neemt desnoods pijn, onzekerheid en andere voor zichzelf nadelige consequenties voor lief. Maar moed is geen eigenschap die op zichzelf staat. Moed is altijd gericht op een bepaalde actie. Dat betekent dat er naast moed ook wijsheid nodig is om te weten wat goed is om te doen, om de gevolgen in te kunnen schatten en een verantwoorde afweging te maken. Moed tonen vereist wilskracht, omdat de moreel juiste keuze een optie is waarbij schade voor jezelf dreigt. Moed berust echter niet alleen op een verstandelijke afweging. Je gevoel zegt dat je de moreel juiste keuze moet maken.

EEN FOUT NIET WILLEN ERKENNEN

Het is moeilijk om een gemaakte fout te erkennen. De neiging bestaat om de handeling goed te praten en ermee door te gaan. In de politiek noemt men dit het 'onze jongens zijn niet voor niets gestorven syndroom'. Een sprekend voorbeeld is de volgende geschiedenis.⁴⁴

In 1915 stortte Italië zich in de Eerste Wereldoorlog, omdat het Trento en Triëst wilde bevrijden, twee 'Italiaanse' gebieden die 'ten onrechte' onder Oostenrijk-Hongarije vielen. Italiaanse politici hielden vlammende betogen in het parlement, zwoeren dat ze deze historische fout recht zouden zetten en beloofden een terugkeer naar de glorie van het oude Rome. Honderdduizenden Italiaanse rekruten gingen naar het front met de strijdkreet: 'Voor Trento en Triëst!' Ze dachten dat het een eitje zou worden.

Dat viel vies tegen. Het Oostenrijks-Hongaarse leger had een sterke verdedigingslinie opgeworpen. De Italianen wisten geen doorbraak te forceren. In de eerste slag verloren ze 15.000 man. De Italiaanse politici hadden nu twee keuzes. Ze konden hun fout toegeven en aanbieden een vredesverdrag te ondertekenen. Oostenrijk-Hongarije claimde geen delen van Italië en had maar al te graag vrede gesloten, omdat het elders vocht tegen de veel sterkere Russen. Maar hoe konden de politici de ouders, vrouwen en kinderen van 15.000 dode Italiaanse soldaten dan in de ogen kijken? Moesten ze zeggen: 'Sorry, dit was een vergissing. We hopen dat het niet te pijnlijk voor jullie is, maar jullie Giovanni is voor niets gestorven, en uw Marco ook?' Ze konden ook zeggen: 'Giovanni en Marco waren helden! Ze zijn gesneuveld opdat Triëst weer Italiaans zou worden en we zullen zorgen dat ze niet voor niets gestorven zijn. We blijven vechten.' Het zal niemand verbazen dat de politici de tweede optie kozen. Dus kwam er een tweede veldslag en verloren ze nog eens 40.000 man. De politici besloten wederom dat het beter was om te blijven vechten, want 'onze jongens zijn niet voor niets gestorven'.

In de derde slag verloren de Italianen 60.000 man. Zo ging het twee afschuwelijke jaren door, tot het elfde offensief. Toen gingen de Oostenrijkers in de tegenaanval en in het twaalfde gevecht versloegen ze de Italianen grandioos. Het glorieuze avontuur was een bloedbad geworden. Aan het einde van de oorlog waren er bijna 700.000 Italiaanse soldaten gesneuveld en waren er meer dan een miljoen gewonden.

⁴⁴ Naar Y.N. Harari, *Homo Deus, Een kleine geschiedenis van de toekomst*, Thomas Rap, Amsterdam, 2017, blz. 310 – 311. Hij verwijst voor dit verhaal naar M. Thomson, *The white war: Life and death on the Italian front, 1915-1919*, New York Books, 2009.

2.6. Verzoening en vergeving

Ieder mens krijgt in zijn leven te maken met het maken van fouten, gedupeerd worden door fouten van anderen en gebeurtenissen die hem overkomen terwijl hij daar niet mee uit de voeten kan. Vergeving en verzoening maken dan de weg vrij voor een nieuw begin. Het is een proces van heel worden. Wat is gebeurd kan niet worden vergeten, maar het kan wel een plek krijgen in zijn leven waardoor hij de draad weer kan oppakken.

Vergeving zou je kunnen omschrijven als een bijzonder resultaat van een proces dat kan volgen op gebeurtenissen waarbij de ene mens de ander, bedoeld of onbedoeld, iets heeft aangedaan of waarbij mensen elkaar hebben gekwetst, en als dat wat gebeurd is een persoon of de relatie bezwaart. Vergeving wordt, wellicht over en weer, geschonken aan *de persoon* die de ander heeft gekwetst. Het is geen ontkenning of verontschuldiging van hetgeen is gebeurd. Wat gebeurd is, is gebeurd. Echter, het hoeft de relatie niet langer meer te verstoren omdat men het de ander niet langer aanrekent: het is vergeven. Dit is voor beiden heilzaam en bevrijdend.

Verzoening heeft de betekenis van berusten of aanvaarden. Evenals bij vergeving opent dit nieuwe wegen. Wie zich niet met een bepaalde gebeurtenis of nieuwe omstandigheden kan verzoenen, draagt deze als een last met zich mee. Alhoewel 'berusten' of 'je ergens bij neerleggen' enigszins passief klinkt, duidt het allerm minst op inactiviteit. Het vergt nadenken, creativiteit, moed en energie om te berusten in dat wat zo moeilijk te aanvaarden is, en het zo een plek te geven waardoor het je leven niet meer beheerst. Dan kun je je blik verleggen naar nieuwe perspectieven. Het is bij uitstek een persoonlijk proces waarin je de ruimte moet krijgen en jezelf moet geven om je eigen verhaal te vertellen en daar de woorden bij te kiezen die het beste passen. Want het zijn uiteindelijk niet de woorden, maar het is het resultaat dat telt, namelijk dat je in staat bent je te hernemen en weer verder kunt met je leven.

Wie gekwetst wordt voelt pijn, gemis, teleurstelling, miskennen, voelt zich onbegrepen en soms heel veel verdriet. Degene die een ander heeft gekwetst, voelt zich ook vaak onbegrepen. Want niet vaak zal iemand een ander hebben gekwetst om te kwetsen. Ook hier spelen gevoelens van teleurstelling, pijn en miskennen. Het vraagt moed van beiden om zich kwetsbaar op te stellen en deze gevoelens op een acceptabele wijze te tonen. Maar wie dit aandurft creëert daarmee een kans op herstel. Zonder garantie dat dit zal lukken overigens, daarom is er moed nodig. In een wederzijdse en respectvolle uitwisseling van gevoelens ontstaat er misschien berouw. Wie pijn heeft veroorzaakt, zal dit moeten kunnen invoelen om bij een gevoel van berouw te komen. Ook hier is moed nodig, want het is niet gemakkelijk om te leven met de wetenschap iemand iets te hebben aangedaan. En je weet nog niet of het je vergeven zal worden. Het tonen van berouw kan de ander helpen bij de bereidheid vergeving te schenken.

Het maakt veel uit of het een situatie betreft waar relatief gemakkelijk overheen gestapt kan worden, of één waarin zulke schokkende dingen zijn gebeurd dat vergeving of verzoening onwaarschijnlijk lijkt. Vergeving en verzoening kunnen plaatsvinden in een wederkerig proces. Wederkerig in die zin dat het vragen om of schenken van vergeving veronderstelt dat er iemand is aan wie je vergeving kunt vragen of schenken. Ook het zich met een ander verzoenen veronderstelt een aanwezige ander. Maar vergeven of verzoenen is in de eerste plaats een persoonlijke werkzaamheid. Hoe paradoxaal ook, we kunnen vergeven, zonder dat er om vergeving is gevraagd. En zonder de aanwezigheid van de ander is er de mogelijkheid om je te verzoenen met hetgeen achter ligt. Wat is gebeurd kan niet meer veranderen, maar er ligt nog een toekomst vóór. Waar vergeving niet mogelijk is, kan nog wel sprake zijn van verzoening.

Het wekelijkse ritueel van de rondgang in het Apostolisch Genootschap nodigt uit tot verzoening.⁴⁵ In een van zijn weekbrieven schreef apostel Riemers:

*'Soms is er heel veel voor nodig om gevoelens van verdriet en verbittering te verwerken. Niet alleen door wat onszelf is aangedaan, maar ook degenen die ons lief zijn. Het vraagt geestkracht om jezelf te overwinnen en in stilte tot verzoening te komen, te aanvaarden dat het nu eenmaal zo gegaan is. Dat kan heel moeilijk zijn, vooral als we het gevoel hebben er alleen voor te staan. En er zijn situaties waarin het zo voelbaar is dat verzoening en vergeving nog helemaal niet mogelijk zijn. Dan is een voorzichtig begin van aanvaarding heel waardevol in de worsteling om tot herstel te komen. ... Bij het uitreiken van het verbondsteken zeggen we: "Uw zielsaanbieding is aanvaard en wordt hiermee bevestigd." (...) De rondgang is er ook om tot aanvaarding van het leven te komen. Hoe nodig is dit soms. En voelen we weleens geen spijt over iets wat we hebben gezegd of gedacht? We zijn weer vrij door ons te verzoenen met onszelf en elkaars aanbieding van harte te aanvaarden. We maken dit kenbaar door deel te nemen aan de rondgang. We zijn er nog en kunnen nog meedoen! Het geeft een gevoel van dankbaarheid hierbij te zijn en opnieuw te beginnen.'*⁴⁶

2.7. Dankbaarheid

Binnen religies heeft dankbaarheid van oudsher een belangrijke plaats gehad, zichtbaar in rituelen (denk bijvoorbeeld aan een dagelijks terugkerend moment van danken voor het eten), vieringen en religieuze muziek. In christelijke religies komt deze dankbaarheid voort uit het geloof dat het leven en al wat ons daarin gegeven wordt een geschenk is van God. Hiervoor te (leren) danken werd met de uitvoering van rituelen meegegeven. Een houding die, zoals we zo nog zullen zien, zeer waardevol is.

Dankbaarheid kan evenwel ook als een lege gewoonte of zelfs als een verplichting ervaren worden. Zeker in situaties waarin men geconfronteerd wordt met levensomstandigheden die ongewenst zijn en waarin een gevoel van dankbaarheid bepaald niet voor het oprapen ligt. Kennelijk wringt dat, want verplicht dankbaar zijn, voelt onoprecht. Bovendien is in de huidige geseculariseerde maatschappij het geloof in een beeld van God als persoon sterk afgenomen, als gevolg waarvan verwarring kan ontstaan over de vraag aan wie je je dankbaarheid moet opdragen.⁴⁷ Parallel aan deze ontwikkeling is er een sterk bewustzijn gegroeid omtrent rechten van de mens. En iets waar je recht op hebt, daar hoef je toch niet dankbaar voor te zijn? Mede door de toegenomen welvaart kunnen veel mensen zich alles veroorloven wat zij wensen. Gewenning aan rijkdom en vanzelfsprekendheid zijn een logisch gevolg. Tenslotte kan dankbaarheid in de weg lijken te staan van een gezonde kritische blik.

Hiermee zijn heel kort een aantal problemen geschetst die het ingewikkeld kunnen maken om dankbaarheid in de huidige tijd een plaats te geven. Zonder de pretentie te hebben hierop in het korte bestek van deze tekst een antwoord te kunnen geven, zijn er goede

⁴⁵ *Werkboek eredienst en liturgie*, Het Apostolisch Genootschap, Baarn, 2010, blz. 79-81, zie ook: M. Horstmanshoff, *Bewogen woorden, Klein apostolisch woordenboek*, Het Apostolisch Genootschap, Baarn, 2011, blz. 94-95.

http://www.vanoosbreestichting.nl/1210140/1630804/Bewogen_woorden_versie_2.pdf

⁴⁶ D. Riemers, Weekbrief nr. 11 voor zondag 28 maart 2010.

De rondgang is een ritueel tijdens de eredienst van het Apostolisch Genootschap waarin ieder die eraan deelneemt de tijdens de eredienst ontstane voornemens om situaties in zijn leven beter aan te pakken voor zichzelf markeert, wat met een in wijn gedoopte ouwel ('het verbondsteken') wordt bevestigd.

⁴⁷ P. van Tongeren, *Dankbaarheid, Denken over danken na de dood van God*, Klement, Utrecht, 2015.

redenen om de waarde van dankbaarheid niet laten ondersneeuwen door de genoemde begrijpelijke bezwaren.

'Dankbaarheid is de kortste weg naar geluk' is een bekende uitspraak. Wie dankbaar is, voelt zich waarschijnlijk gelukkig, in elk geval in zekere mate. Dus de uitspraak is op zich genomen waar. Dankbare mensen staan welwillend in het leven, hebben waardering voor wat er naar hen toekomt en kunnen genieten van kleine dingen. Wie dankbaar is gaat zorgvuldig om met het omringende leven en heeft aandacht voor hetgeen zich voordoet, richt zich op het goede, het waardevolle dat dagelijks verschijnt. Er is immers veel om dankbaar voor te zijn: dat er een nieuwe dag voor ligt, dat er eten is, een huis, schoon water, kleding, een glimlach, mensen die je omringen... Wie in staat is zijn zegeningen te tellen, is een gelukkig mens. Ondankbaarheid daarentegen, veroorzaakt onachtzaamheid, achteloosheid, nonchalance en als gevolg daarvan juist een onzorgvuldige omgang met alles wat er is. Wie ondankbaar is ervaart geen geluk, maar voelt zich tekort gedaan.

Toch is de 'kortste weg naar geluk' zeker niet altijd de eenvoudigste. Zoals al eerder is opgemerkt associëren wij dankbaarheid met een oprecht gelukkig gevoel en dat ontstaat nu eenmaal gemakkelijker als je iets ontvangt waardoor je aangenaam verrast wordt, dan als je geconfronteerd wordt met iets wat je niet wilt hebben. Is het dan toch mogelijk dankbaar te blijven of weer te worden?

Allereerst is het goed je te realiseren dat dankbaarheid alleen in vrijheid kan ontstaan, want waar een verplichting om dankbaar te zijn gevoeld wordt, staat dit oprecht gevoelde dankbaarheid in de weg. Dat geldt ook voor het niet kunnen aanvaarden van ongewenste levensomstandigheden. Ondankbaarheid is dan zo begrijpelijk. Toch hebben mensen ons laten zien dat het onder alle omstandigheden mogelijk is om de blik te verleggen naar een ruimer perspectief. Zo krijg je oog voor de goede dingen die er ook voor je zijn en worden gedaan: dat het goede dat je is overkomen in je leven ondanks je harde werken toch niet alleen je eigen verdienste is, voor het mooie dat je omringt, voor de voorbeelden die je krijgt aangereikt... Zo leer je dankbaar zijn. Dankbaarheid is een gave van de ontvanger. Niet dankbaar zijn omdat je krijgt wat je wilt, maar omdat je ontvankelijk bent voor de schoonheid van dat wat je krijgt.

2.8. Compassie (barmhartigheid)

Zoals in het voorgaande al op diverse plekken naar voren is gebracht, heeft de mens een sterke, natuurlijke drang tot zelfbehoud. Het is een drang die leidt tot de instinctieve reactie op gebeurtenissen van 'ik eerst'. Maar kennelijk volstaat deze eerste reactie niet, want naast de op zichzelf gerichte houding ziet de mens ook om naar zijn medemens in het besef deze nodig te hebben. Het verhaal van Kaïn en Abel toont aan dat beide drijfveren in de mens aanwezig zijn. Enerzijds is er het egocentrisch streven naar eigen belang en macht, anderzijds voelt men zich verantwoordelijk voor de naaste, tot uiting komend in de vraag 'Moet ik soms waken over mijn broer?'.⁴⁸ De vraag stellen is hem beantwoorden. Het is je innerlijke stem, je geweten, die je keer op keer herinnert aan de verbondenheid met je medemens. Sinds hun bestaan hebben mensen zich op een bepaalde manier tot elkaar moeten verhouden. In die verhouding zijn altijd zowel egoïsme als altruïsme herkenbaar.

Er bestaat een zogenoemde 'gouden regel' die zowel positief als negatief wordt geformuleerd: 'behandel de ander zoals je zelf behandeld wil worden', of 'wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet'. Deze gouden regel is de basisregel van de grote religies. Confucius (551-479 v. Chr.) beschouwde deze regel al als de kern van zedelijk

⁴⁸ Genesis 4:9 (NBV).

gedrag.⁴⁹ De regel vraagt om de ander als gelijkwaardig aan zichzelf te beschouwen en het gedrag consequent daarop aan te passen. Na Confucius volgden vergelijkbare omschrijvingen in het taoïsme, het hindoeïsme, het boeddhisme, en de drie grote monotheïstische godsdiensten. Ook in diverse filosofische stromingen is men tot stelregels gekomen die tot dezelfde basishouding oproepen. Het is opvallend dat zoveel stromingen tot een vergelijkbare omschrijving komen van deze compassievolle basishouding.

Wij gebruiken het woord compassie als een modern synoniem voor barmhartigheid. Compassie betekent letterlijk *mee lijden*. Toch zou een beschrijving voor compassie te kort schieten wanneer het zou worden vertaald met 'medelijden hebben'. Wie het lijden van een ander met compassie ziet, ervaart een gevoel van zorg en wil handelen om het lijden waar mogelijk weg te nemen. Het gaat bij compassie om het gevoel dat je als mens medeverantwoordelijk bent voor het welzijn van je medemens. In dit besef van verbondenheid met je medemens ontstaat betrokkenheid bij de ander die je in staat stelt om jezelf uit het middelpunt van je eigen denkwereld te halen en een ander in het centrum te plaatsen. Als je dan je aandacht richt op de ander, vergeet je voor dat moment in elk geval voor een deel jezelf. Het gevolg hiervan kan zijn dat je tot de ontdekking komt dat je minder of zelfs voor een moment helemaal niet meer door eigen problemen in beslag wordt genomen. Je ervaart zingeving. In de woorden van Franciscus van Assisi:⁵⁰

*'Laat mij niet zoeken getroost te worden, maar te troosten,
niet begrepen te worden, maar te begrijpen,
niet bemind te worden, maar te beminnen.
Want het is toch door te geven, dat men ontvangt
door te verliezen, dat men vindt
door te vergeven, dat men vergiffenis ervaart.'*

Op 12 november 2009 werd in 32 landen het Charter for Compassion (Handvest voor compassie) gelanceerd, een initiatief van de Britse schrijfster Karen Armstrong. Een deel hiervan luidt als volgt:⁵¹

(...) roepen wij iedere man en vrouw op om:

- compassie opnieuw te maken tot de kern van moreel handelen en van religie*
- terug te keren naar het oude principe dat iedere interpretatie van geschriften die aanzet tot geweld, haat of minachting geen enkele legitimiteit heeft*
- garant te staan voor de verstrekking van correcte en respectvolle informatie over andere tradities, godsdiensten en culturen aan jongeren*
- positieve waardering van culturele en religieuze verscheidenheid te stimuleren*
- bij te dragen aan medeleven, gebaseerd op kennis, voor het leed van alle mensen, ook van hen die wij als onze vijanden zien.*

Met gevoelens van compassie dient met wijsheid omgegaan te worden. Als dat gebeurt, is het een bouwsteen voor menswaardigheid. Compassie zorgt ervoor dat je je niet alleen verantwoordelijk voelt voor jezelf, maar ook voor je medemensen.

2.9. Liefde

De liefde is sinds het bestaan van de mens eindeloos veel besproken, getoond en bezongen in alle mogelijke vormen van boeken, teksten, toneel, gedichten, films, kunst en muziek. Een liefde die uiteindelijk onberedeneerbaar voorbij gaat aan alle mogelijke tegenwerpingen,

⁴⁹ K. Armstrong, *Compassie*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2017, blz. 15.

⁵⁰ Gebed van Franciscus van Assisi (1181-1226).

⁵¹ <http://www.handvestvoorcompassie.nl/handvest/>

omdat het gaat om de liefde. Liefde heeft een eigenschap die het beste omschreven kan worden als een 'en toch', zoals in het volgende gedicht van Erich Fried naar voren komt. Het is onzin, uitzichtloos, onmogelijk, en tóch. Als ik de liefde niet had, ik ware niets.

Het is wat het is

*Het is onzin zegt het verstand
Het is wat het is zegt de liefde
Het is ongeluk zegt de berekening
Het is alleen maar verdriet zegt de angst
Het is uitzichtloos zegt het inzicht
Het is wat het is zegt de liefde
Het is belachelijk zegt de trots
Het is lichtzinnigheid zegt de voorzichtigheid
Het is onmogelijk zegt de ervaring
Het is wat het is zegt de liefde.⁵²*

Kennelijk is liefde in al haar verschijningsvormen zo fundamenteel, dat mensen blijven zoeken, nadenken en nieuwe vormen vinden om dicht bij de liefde te komen. Of, zoals het in 1 Kor. 13:13 staat: '*Geloof, hoop en liefde, deze drie, maar de grootste daarvan is de liefde.*'

Liefde is een begrip dat ook in apostolische erediensvormen en muziek veel aandacht krijgt. Het is opmerkelijk dat de woorden 'God' en 'liefde', die beide een duiding zijn van het hoogste, ook allebei veel verwarring opleveren omdat ze op zoveel verschillende manieren worden gebruikt.⁵³ Juist door de veelzijdigheid van het begrip en het veelvuldig benoemen en bezingen ervan, dreigt uitholling. Genuanceerd denken en spreken is daarom essentieel. Liefde is geen haarlemmerolie waarmee alle problemen kunnen worden opgelost. Liefde is ten diepste de drijfveer waardoor ik de dingen doe die ik doe.

De liefde in het Nieuwe Testament gaat over de liefde die geeft aan wie minder heeft. Het gaat om zorgen voor, naastenliefde, barmhartigheid en vergeving. We zien het terug in de zeven werken van barmhartigheid. Het gaat om liefde voor een mens wanneer dat niet vanzelf gaat, bijvoorbeeld omdat de ander een buitenstaander is, deze weerstand oproept, sociaal onaangepast is of niets teruggeeft. De schoonheid van deze liefde komt vooral tot uiting als het niet meer vanzelfsprekend is. Deze vorm van liefde roept op tot een oneindig geven en lijkt daarmee grenzeloos.

Mensen verlangen ernaar lief te hebben en geliefd te worden. Toch gaat dat vaak niet vanzelf. Eigenbelang kan dit in de weg staan, onnadenkendheid, in beslag genomen worden door dagelijkse besommeringen, of ondanks alle pogingen de ander toch niet kunnen bereiken. Desondanks hebben mensen hoge verwachtingen van de liefde. De liefde wordt vaak omschreven als volmaakt. 'De liefde is geduldig en vol goedheid. (...) Alles verdraagt ze, alles gelooft ze, alles hoopt ze, in alles volhardt ze.'⁵⁴ Maar de mens is niet volmaakt en juist deze onvolmaaktheid maakt de mens kwetsbaar en zoekend naar verbinding met de ander.

Er lijkt een blijvende spanning te bestaan tussen enerzijds de onvolmaaktheid die wij ervaren en anderzijds de volmaaktheid van ons ideaal van liefde – of dit nu gaat om de idee of zelfs de plicht eindeloos en onbaatzuchtig te geven, of om een al te rooskleurige beeld van bijvoorbeeld liefde voor een partner. De grenzeloosheid van de onbaatzuchtige liefde of het

⁵² Vertaling door Remco Campert van het gedicht 'Was es ist' van Erich Fried in: *Es ist was es ist - Liebesgedichte, Angstgedichte, Zorngedichte*, Wagenbach-Verlag, Berlijn, 1996.

⁵³ Zie bijv. Rob Tijdeman, *Kanttekeningen bij het apostolische gedachtegoed*, rubriek Verdieping, http://www.vanoosbreestichting.nl/1210140/1393773/17-1_tijdeman_kanttekeningen.pdf

⁵⁴ 1 Kor. 13:4,7 (NBV).

koesteren van te hoge verwachtingen conflicteren regelmatig met gezond verstand en realiteit.

Apostolischen spreken wel over 'universele liefde'. Daarmee bedoelen ze liefde die niet uitsluit, die er is voor God, het mysterie van ons bestaan, en zich daarmee uitstrekt tot alles en iedereen. Het is een liefde die niet scheidt, maar bruggen bouwt. We willen met een ander niet omgaan als met een vreemde, maar als met een verwant.

Hiermee blijven vragen onbeantwoord. Maar er is een begin voor wie zich realiseert dat de liefde ondanks de complexiteit van levensvragen in de kern misschien juist heel eenvoudig is. Het is de moeite waard om lief te blijven hebben en elkaar daarin te bemoedigen.

De zin van het bestaan⁵⁵

In september 1942 werd Victor Frankl, een joodse psychiater en neuroloog uit Wenen, met zijn vrouw en ouders gedeporteerd naar een concentratiekamp van de nazi's. In *De zin van het bestaan* beschrijft Frankl hoe belangrijk het is om zin te vinden in een situatie van lijden. De gevangenen in de kampen verloren alles: hun familie, hun vrijheid, hun identiteit en hun bezittingen. Velen gaven de hoop op. Sommigen bleven geloven dat het leven zin had. Deze toonden ook onder de meest verschrikkelijke omstandigheden meer veerkracht dan degenen die de moed hadden opgegeven.

Wat hem trof was hoeveel mensen hun waardigheid wisten te behouden. Er waren er zelfs die door de barakken liepen om anderen te troosten en hun laatste stuk brood weggaven. Het waren er niet veel, maar ze boden voldoende bewijs dat men alles van een mens kan afpakken behalve zijn laatste menselijke vrijheid: de vrijheid om zelf een houding te kiezen, om zijn eigen weg te volgen.

Drie jaar lang moesten Frankl en zijn medegevangenen al voor zonsopgang vele kilometers naar hun werkplek lopen. Tijdens de mars sneed de winterkou door hun versleten kleren. Ze hadden honger en waren uitgeput. Als er iemand viel, werd hij door de bewakers geschopt en geslagen. Eens draaide tijdens een mars een gevangene zich om en zei: 'als onze vrouwen ons nu eens konden zien! Ik hoop dat ze beter af zijn dan wij.' Die opmerking deed Frankl denken aan zijn vrouw. Hij wist niet waar ze was en of ze nog wel leefde. De gedachte aan haar gaf hem hoop. 'Ik hoorde haar praten tegen me', herinnerde hij zich later. 'Ik zag haar glimlach, haar openhartige en bemoedigende blik.' Frankl begreep de zin van zijn leven, voor het eerst van zijn leven. 'Die waarheid', zo schrijft hij, is 'dat liefde het ultieme en hoogste doel is waar een mens naar kan streven.' 'In uiterste verlatenheid, als een mens niets meer kan ondernemen, is het enige wat hem nog rest: zijn lijden op de juiste wijze te dragen – op een waardige wijze. In zo'n situatie kan een mens toch een gevoel van levensvervulling hebben, door liefdevolle contemplatie, waarbij hij vol genegenheid denkt aan het beeld van zijn geliefde.'

⁵⁵ Naar E.E. Smith, *De kracht van betekenis, Hoe zin te geven aan je leven*, Ten Have, Utrecht, 2017, blz. 226-231. Oorspronkelijke tekst: V.E. Frankl, *Ein Psycholog erlebt das Konzentrationslager*, Wenen, 1946. Recente Nederlandse versie: V.E. Frankl, *De zin van het bestaan*, Ad. Donker, Rotterdam, 17^e druk, 2018.

HOOFDSTUK 3. PRAKTIJK

3.1. Ons ideaal en ons geloof

Ons ideaal is een samenleving waarin

- mensen in vrede samengaan, elkaar met respect behandelen, kritisch en liefdevol elkaar helpen het beste in elkaar naar boven te brengen, zich verantwoordelijk voelen voor hoe het in de samenleving gaat
- de beschikbare middelen eerlijk verdeeld worden
- alle mensen gelijkwaardig zijn, ongeacht ras, godsdienst en seksuele geaardheid
- iedereen voldoende kleding, voeding en behuizing heeft, ingebed is in de sociale context die hij wenst, een goede opleiding kan krijgen en de mogelijkheden geboden krijgt tot zelfontplooiing
- iedereen menswaardig kan leven en sterven,
- zorgvuldig wordt omgegaan met wat ons ter beschikking staat zodat de geslachten na ons een goed leven kunnen hebben.

Wij geloven in ons ideaal, omdat we menen dat

- er voldoende middelen beschikbaar zijn om het ideaal te realiseren
- mensen in essentie genoeg gemeen hebben om genoemd ideaal waar te maken
- mensen door goede keuzes te maken duurzaam gelukkig kunnen zijn en in vrede kunnen leven
- elk mens talenten heeft waarmee hij aan de samenleving kan bijdragen en daarmee ook zin aan zijn leven kan geven.

We willen ons ideaal tot uitdrukking brengen in ons denken en handelen, door liefdevol om te gaan met alles wat is. Voor ons is dat een goed leven, een leven dat rijk is aan betekenis. Dat betekent niet dat het in ons eigen leven altijd duidelijk is hoe goed te handelen. In dit hoofdstuk willen we ingaan op de praktische consequenties van ons ideaal en de in Hoofdstuk 2 geschetste waarden in het in Hoofdstuk 1 geschetste perspectief plaatsen.

3.2. Verantwoordelijkheid

Verantwoordelijkheid kent een aantal ingrediënten: er is sprake van een ideaal of gedachte die geldt als maatstaf (als principe, wet, gebruik of gewoonte) voor gedrag van een persoon ten opzichte van zijn omgeving. Dat gedrag wordt bevestigd of juist verworpen door de goed- of afkeuring van anderen. Zo opgevat kun je verantwoordelijkheid zien als een regelmechanisme voor het onderlinge verkeer van mensen. Maar verantwoordelijkheid kan ook gezien worden als houding bij de persoonlijke afweging van belangrijke keuzes die betrekking hebben op jezelf of het grotere geheel van de wereld waarin je leeft. Precies op dit laatste punt kan religie als praktische discipline een belangrijke rol spelen.

Er is een duidelijk verschil tussen enerzijds verantwoordelijk zijn voor zaken die gedaan zijn en geen keer hebben en anderzijds verantwoordelijkheid nemen voor wat nog gedaan moet worden. In het eerste geval ben je aanspreekbaar voor wat al gebeurd is. Er wordt dan vooral geoordeeld, door jezelf of door anderen, of je het juiste hebt gedaan. In het tweede geval neem je verantwoordelijkheid voor wat je zult gaan doen, in de toekomst. Het zwaartepunt ligt dan bij de keuze van jouw eigen houding in een bepaalde situatie. Door deze soort verantwoordelijkheid vorm jij, vormt jouw gedrag, de schakel tussen aan de ene kant bepaalde waarden – wat jij denkt dat liefdevol, goed, gerechtvaardigd, aantrekkelijk of verdedigbaar is – en aan de andere kant de concrete situatie waar je deel van bent. Omdat

zo'n keuze alleen in vrijheid gemaakt kan worden, en dus nooit vanwege iets of iemand anders, *ben jij* de schakel. Gedrag en persoon zijn daardoor met elkaar verbonden. Jij bent de verbinding tussen droom en daad, ook als er wetten in de weg staan en praktische bezwaren.⁵⁶

Hoe komt die verbinding tot stand? Het deel van ons bewustzijn dat, onder andere, de afweging maakt hoe we verantwoordelijk willen zijn, en dus hoe er in een bepaalde situatie gehandeld moet worden, noemen we het geweten. Het is echter een simplificatie de afwegingen van het geweten te beperken tot het maken van louter morele afwegingen. Onze afwegingen kunnen gestuurd worden door tal van andere, voor ons minstens zo belangrijke zaken als bijvoorbeeld schoonheid, rationaliteit, emoties of een ideaal.⁵⁷ Behalve de (beslist belangrijke) afweging of een handeling moreel goed of fout is, zijn er andere dingen die er voor ons geweten toe doen. In algemene termen kan men zeggen dat ons geweten afwegingen maakt op de manier of vanwege iets waar we echt *om geven*, afwegingen die fundamenteel belangrijk voor ons zijn; die we in veel gevallen dan ook kunnen beschouwen als een vorm van liefhebben.

Niet vanwege een rationeel bepaalde verplichting, maar omdat we liefhebben nemen we verantwoordelijkheid. Voor ons betekent verantwoordelijkheid dan ook: omdat ik God liefheb, zal ik er zijn. Anders gezegd: ik voel mij verantwoordelijk omdat ik de genade ervaar van het leven dat mij gegeven is, en mij daarin deel weet van een mij overstijgend geheel. Wie zo verantwoording neemt of draagt is kwetsbaar. Hij doet een stap in het ongewisse. Dan kun je beter medestanders hebben dan concurrenten, beter hulpzoekend zijn dan zeggen hoe het precies moet. De vorming van dit gevoel van gedeelde verantwoordelijkheid is dan ook één van de belangrijkste redenen om samen te komen in religieuze samenkomsten.

3.3. Integriteit

Bij integriteit denken we al snel aan bankdirecteuren en politici, aan je aan de wet en de regels houden, aan ervoor zorgen dat spreken en doen overeenkomen, maar integriteit gaat verder dan dat. Integriteit betreft 'heelheid' en heeft betrekking op het moreel verantwoord handelen. Het betreft bewust keuzes maken en zorgvuldigheid betrachten in de omgang met anderen.⁵⁸ De context van persoonlijke waarden en normen alsmede de gemeenschappelijk, maatschappelijk, gedeelde waarden en normen (de moraal) bepalen grotendeels wat er onder moreel verantwoord wordt verstaan.

Integriteit als kernbegrip kan op drie niveaus worden gezien. Op het eerste niveau hebben we het over het individuele handelen waarbij mensen rekening houden met de morele aspecten van een situatie en daarmee dus met de rechten en belangen van alle betrokken partijen en de gevolgen van hun mogelijke handelingen.

Op het tweede niveau spreken we van de mores, de cultuur, die binnen een bepaalde groep geldt. Zowel informeel als formeel vastgelegde normen zijn hierin van belang. Uitgangspunt bij een integere cultuur is ook weer dat er zorgvuldig rekening gehouden wordt met alle betrokken partijen. Echter, de in een groep geldende normen kunnen verworden tot

⁵⁶ Vrij naar Willem Elsschot 'Het huwelijk', maar ook naar het sonnet van Henriëtte Roland-Holst waarin droom en daad verbonden worden door het 'onvolmaakt gebeuren der liefde'. (In de bundel '*Verzonken grenzen*', W.L. & J. Brusses Uitgeversmaatschappij, Rotterdam, 1920.

⁵⁷ Een beargumentering van deze gedachtegang over de ultieme drijfveren van ons handelen is te vinden in: Harry G. Frankfurt, *The Reasons of Love*, Princeton University Press 2004, Chapter 1: The Question: 'How should we live?'

⁵⁸ Zie: H. Willemsen, *Woordenboek filosofie*, Van Gorcum, Groningen, 2010 en Th.A. van Baarda en D.E.M. Verweij, *Praktijkboek militaire ethiek*, Damon, Eindhoven, 2010.

'tunnelvisie' en morele valkuilen, waardoor de groep slechts het oog intern gericht heeft en daarmee andere partijen vergeet.

Het derde niveau betreft het inrichtingsniveau: de formele inrichtingsstructuur, werkwijzen, protocollen, regels, opleidingen, enz. De vraag die hierbij gesteld moet worden is in hoeverre de inrichting bijdraagt aan het op integere wijze optreden van individuen en groepen binnen de organisatie.

Een voorbeeld van het eerste niveau betreft het delen van vertrouwelijke informatie over persoonlijke omstandigheden. Natuurlijk is voorzichtigheid geboden met wat je met anderen deelt. Maar juist in problematische situaties is de verleiding groot het toch te doen. Dit leidt onbewust tot beeldvorming bij alle betrokkenen. De perceptie van elk mens is een selectief mentaal proces dat voor een groot deel onbewust plaatsvindt. Er kan beeldvorming ontstaan die, ondanks dat het allemaal goed bedoeld is, een negatieve lading heeft en zich niet makkelijk laat weerleggen. Het is daarom zaak om zeer prudent om te gaan met informatie die in vertrouwen is gegeven en deze slechts te delen met personen die geacht worden vanuit hun functie of beroep aan de oplossing van het betreffende probleem te kunnen bijdragen.

Voorbeelden van het tweede niveau zijn het makkelijkst te vinden buiten de eigen groep. Denk aan banken waarbij in bepaalde groepen elk jaar de tien procent slechtst presterende medewerkers werden ontslagen ongeacht de wijze waarop ze hun werk hadden gedaan. Denk aan politieke partijen die hun beslissingen laten bepalen door wat deze voor de komende verkiezingen zullen betekenen in plaats van de consequenties op langere termijn. Veel lastiger is het om zulke processen te herkennen in groepen waarin men zelf actief is.

Een organisatie kan niet voorkomen dat onbehoorlijke of ongewenste zaken voorvallen. Enerzijds moet er een focus zijn op voorkoming van incidenten. Anderzijds dient ook de afhandeling van incidenten geregeld en bekend gemaakt te worden. Dit geldt bijvoorbeeld voor zaken die geregeld zijn in het Wetboek van Strafrecht en het Burgerlijk Wetboek.

Het is goed zich te realiseren dat binnen het geheel van beleving van waarden en de daaruit voortkomende normen in de maatschappij de heersende morele inzichten, veelal op een organische wijze, aan verandering onderhevig zijn. Immers de opvatting omtrent goed en kwaad binnen een cultuur verandert, omdat de cultuur zich steeds ontwikkelt. Dit heeft dan ook consequenties voor het handelen dat past binnen het geheel van de persoonlijk en maatschappelijk gedeelde waarden en normen, het integer handelen. Niet alleen het handelen sec, maar ook de houding en intentie van een persoon zijn aan verandering onderhevig. Als zodanig ontwikkelen ook het moreel besef, het moreel oordeelsvermogen, de morele intenties en het moreel functioneren.

Hier ligt een belangrijke taak voor religies en de filosofie. Deze dienen open te staan voor ontwikkelingen in de maatschappij en daarop te reflecteren, zonder de gebondenheid die de praktische uitvoering met zich meebrengt. Zij zijn beter in staat om de ontwikkelingen te toetsen op fundamentele principes. Anderzijds dienen organisaties op het levensbeschouwelijk vlak hun invloed uit te oefenen op de mensen en instanties om ze bewust te maken van ongewenste basale ontwikkelingen die plaatsvinden en positieve mogelijkheden die nog niet benut worden. Daarnaast is ieder mens persoonlijk verantwoordelijk voor zijn eigen integriteit.

3.4 Duurzaamheid

Om de in 1.3 genoemde problemen van uitputting, vervuiling en opwarming van de aarde op te lossen, is een verandering van mentaliteit nodig. Het gaat meer dan ooit om daden. Het betreft in de eerste plaats veranderingen die direct te maken hebben met het tegengaan van

verspilling op allerlei niveaus. Denk aan zuiniger omgaan met energie en overstappen op hernieuwbare energiebronnen, ook in de privésfeer. Dit heeft consequenties voor gedrag bij vervoer, verwarming en voedsel. Minder verplaatsen per auto, minder op vakantie gaan per vliegtuig, spaarzaam zijn met plastic, de verwarming lager zetten en zich dan warmer kleden, en voedsel gebruiken dat lokaal geproduceerd wordt en geen of weinig dierlijke eiwitten bevat. Bij het uitbrengen van een stem bij verkiezingen zou moeten meewegen in hoeverre partijen in hun programma streven naar duurzame oplossingen.

De natuur is een toonbeeld van recycling. Alles wordt op den duur hergebruikt. We zullen ons aan de natuur moeten spiegelen en ernaar moeten streven fossiele brandstoffen en grondstoffen zo min mogelijk uit te putten en de laatste zo veel mogelijk te hergebruiken.

Een ander aspect is biodiversiteit. Monoculturen maken een gewas, boom of plant kwetsbaar. Een ziekte kan dan grote schade aanrichten. Datzelfde geldt voor diersoorten die gefokt worden. Leve de verscheidenheid!

De tijd van vrijblijvendheid is definitief voorbij. De klimaatverandering, die door menselijk gedrag plaatsvindt, veroorzaakt overstromingen en woestijnvorming in gebieden waar mensen eeuwenlang gewoond hebben en daarmee grote migratiestromen. Afval, zoals plasticdeeltjes, dreigt in de voedselketen terecht te komen. Het gaat om bewustwording van de problemen en daarnaar gaan handelen, om met kracht, enthousiasme en passie zich in te zetten voor echte en effectieve duurzaamheid.

Materiële duurzaamheid kan alleen bereikt worden wanneer er ook duurzaamheid is op het gebied van menselijke verhoudingen. Niet alleen wordt er onnodig veel vernietigd en verbruikt in een oorlog, maar zo lang volkeren in onmin leven, neigen ze ertoe elkaar de schuld te geven en er zelf weinig aan te doen. Als mensen zich realiseren dat hun eigen levenswijze de grootste bedreiging is, dan zullen ze bereid zijn offers te brengen. Dat houdt in dat rijkdom gedeeld wordt, dat macht niet zo uitgeoefend wordt dat anderen daaronder lijden, en dat zo veel mogelijk gewapende conflicten en oorlogen worden vermeden.

Ook voor mensen geldt dat diversiteit van belang is voor duurzaamheid, en dat niet alleen in verband met ziektes. Het benadrukken van eigen ras, nationaliteit e.d. werkt contraproductief. Op wetenschappelijk gebied vindt wezenlijke vooruitgang meestal plaats op het snijvlak van verschillende gebieden. Het combineren van culturen of technieken leidt vaak tot nieuwe creaties. Ook voor groepen en gemeenschappen is het belangrijk voldoende diversiteit te hebben. Het is zoeken naar eenheid in verscheidenheid.

3.5. Respect en solidariteit

Een definitie van respect is 'aanzien, eerbied of waardering, die men heeft voor iemand vanwege zijn kwaliteiten, prestaties of vaardigheden'.⁵⁹ Een andere luidt: 'eerbied voor iemand of iets, hetzij uit hoogachting, hetzij uit angst'.⁶⁰ Respect komt kennelijk ergens uit voort en dat bepaalt waar je respect naar uitgaat. Voor ons is dat het mysterie dat we bestaan en dat we wel met God aanduiden. Daaruit volgt dat ons respect uitgaat naar ieder mens, elk dier, de aarde en het verdere universum. Het komt immers allemaal uit hetzelfde mysterie voort. We willen ons blijven realiseren dat we veel gekregen hebben en dat wat we zelf gemaakt hebben samengesteld is uit onderdelen die ons ter beschikking stonden. We willen een open oog hebben voor de mogelijkheden die ons geboden worden, ook in onze medemensen. We weten dat we hen nodig hebben en bovendien verrijken ze ons leven.

⁵⁹ Wikipedia, <https://nl.wikipedia.org/wiki/Respect> .

⁶⁰ Van Dale, Groot woordenboek hedendaags Nederlands, Utrecht, 1984.

Deze benadering staat onder druk. In de Meerjarenvisie 2017-2022 van het Apostolisch Genootschap staat, onder verwijzing naar een belangwekkend rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau⁶¹:

‘Geavanceerdere selectiemogelijkheden maken het ook steeds beter mogelijk om gelijkgestemden te vinden buiten de eigen kring. Een consequentie van deze ontwikkelingen is dat veel contacten oppervlakkiger zijn; dat zelfpresentatie belangrijker wordt en intimiteit en authenticiteit minder. Maar ook dat de variëteit aan relaties zal toenemen, nieuwe soorten relaties ontstaan, waarbij soms meer kan worden gedeeld met onbekenden dan met mensen uit de directe omgeving. Een mogelijke schaduwzijde van de toenemende selectiemogelijkheden is, volgens de onderzoekers, dat overbrugging tussen verschillende bevolkingsgroepen zeldzamer wordt en spanningen toenemen. Omdat we vooral onder gelijkgestemden verkeren dreigen we oog en oor te verliezen voor andere opvattingen en gevoelens. Dit alles zet solidariteit onder druk en het vraagt om een inspanning van mensen om deze kernwaarde levend te houden.’

Bij solidariteit denken we al snel aan grote zaken: de vluchtelingenstroom, de opvang van asielzoekers, het verschil tussen arm en rijk in de wereld, de honger in Afrika en oorlogen in het Midden-Oosten enz. We leven in een deel van de wereld dat mede rijk geworden is door in vorige eeuwen mensen in koloniën uit te buiten. Door die rijkdom konden landen in het westen mensen vrij maken om wetenschap te bedrijven en technieken te ontwikkelen. De zo verkregen voorsprong en daardoor verkregen macht en rijkdom stelt het westen nog steeds in staat mensen, ook kinderen, in ontwikkelingslanden voor een hongerloontje te laten werken en daarvan te profiteren. Solidariteit eist dat er meer gelijkwaardigheid komt zodat alle mensen een menswaardig leven kunnen leiden. Initiatieven die dit beogen verdienen aller steun. Bovendien zorgt wereldwijd onderwijs en voldoende inkomen voor iedereen voor een aanzienlijke afname van de groei van de wereldbevolking en voor minder oorlogsdreiging, vluchtelingen en asielzoekers.

Respect is een voorwaarde voor verbinding maken en overbruggen van tegenstellingen. Dit wordt treffend geïllustreerd in de volgende tekst van de Anglicaanse priester Andrew White, die van 2005 tot 2014 voorganger was in Bagdad en nu vanuit de Jordaanse hoofdstad Amman werkt aan religieuze dialoog en hulpverlening:

*‘De basis van verzoeningswerk is vriendschap. Je moet vrienden worden. De ander uitnodigen bij je thuis. Het heeft me heel veel vriendschappen opgeleverd. Het is echt waar, je kunt leren van mensen te houden waar je het totaal mee oneens bent. (...) Een vijand is alleen maar iemand van wie je het verhaal nog niet gehoord hebt.’*⁶²

Aan solidariteit kun je ook werken op kleine schaal. Een gesprekje op de galerij, een bezoekje aan iemand die eenzaam is, een ‘dank je’ voor iemand die voor je opzij gaat, een hapje eten voor een buur die dat niet meer zelf kan doen, een kaartje of whatsappje om iemand een hart onder de riem te steken, iemand groeten met wie je onderweg oogcontact hebt, een telefoontje naar een familielid of bekende, het helpt allemaal mee om gevoelens van verbondenheid en veiligheid te wekken. Door consequent hiermee bezig te zijn, kun je soms bereiken dat anderen je gedrag gaan overnemen en kun je het gevoel krijgen dat je zinvol bezig bent. En het mooie is dat vrijwel iedereen hieraan kan bijdragen.

We willen ook solidair zijn met mensen die het moeilijk hebben vanwege hun leefwijze, geaardheid of opvattingen. We denken hierbij aan acceptatie van en respect voor homo’s, lesbiennes, transgenders en biseksuelen, daklozen, vluchtelingen en immigranten. Natuurlijk gelden ook voor hen de Nederlandse wetten en ethische waarden. Afwijkend gedrag als zodanig mag echter geen reden zijn om respectvolle omgang na te laten.

⁶¹ Sociaal Cultureel Planbureau, De toekomst tegemoet, 2016, i.h.b. hoofdstukken 6 en 8. Zie https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2016/De_toekomst_tegemoet.

⁶² De ‘pastor van Bagdad’ is voor niemand bang, *Volzin* nr. 7 (2017), blz. 23-24.

3.6. Aandacht voor jezelf

Een apostolisch uitgangspunt is dat ieder verantwoordelijk is voor zijn eigen gedrag en dat je onder andere in de eredienst geïnspireerd wordt om na te denken over je eigen waarden, normen en gedrag. Hoe vind je de juiste maat, een goede balans in je leven? Er wordt je niets opgelegd, wel meegegeven ter overdenking en inspiratie. Hoe je met waarden zoals in het vorige hoofdstuk beschreven omgaat, is aan jou.

We stellen ons geen God buiten ons voor die van hogerhand antwoord geeft op levensvragen. God is als scheppende macht ook in ons werkzaam. We ervaren een levensdrang, de adem die ons is ingeblazen en die maakt dat we elke dag weer opstaan en iets van ons leven maken. Alles is ons gegeven. Het is aan ons om onze mogelijkheden te richten, liefst op het goede en bouwende. We geloven dat het mogelijk is het goede in onszelf te laten groeien. Dit komt tot uiting in liefde.

In de meeste gevallen is er niets mis met zelfliefde.⁶³ Jezus leerde al: 'Heb uw naaste lief als uzelf.'⁶⁴ Zelfliefde is een goed model voor de wijze waarop men anderen lief te hebben. Liefhebben is niet jezelf wegcijferen. Jezus zei dan ook niet: 'Heb anderen lief in plaats van uzelf'. Zoals de aandacht en liefde van de ouder voor zijn of haar kind niet betekent dat hij of zij alles goedkeurt en alles maar laat komen zoals het zich aandient, zo is het ook met de liefde voor jezelf, voor wat je zelf denkt en voelt: bepaalde zaken keur je af, andere dingen krijgen de ruimte.

Vaak zijn het niet morele maatstaven die het laatste woord hebben als je keuzes maakt, maar zijn het andere dingen (bijv. schoonheid, personen, ideeën) die als criterium gelden voor hoe je wilt handelen. Zulke criteria bepalen je prioriteiten. Het is dus belangrijk bij jezelf te rade te gaan om er achter te komen waarom je iets wilt.

Geloof in jezelf is veel waard. Gebrek aan zelfvertrouwen maakt velen afhankelijk en ongelukkig. Ook al ben je heel sociaal en graag met anderen, toch ben je altijd met jezelf, en moet je met je eigen pakket aan sterke en zwakke kanten aan de slag. Het helpt enorm als je wijsheid opdoet in je leven, onder andere zelfkennis. Daarmee kun je ook veel meer begrijpen van het gedrag van anderen.

Je bent verantwoordelijk voor je eigen daden. Je gaat in die zin alleen over jezelf. Als je afwacht wat anderen voor je doen, kun je erg teleurgesteld raken. Kijk eerst eens naar jezelf. Vraag je af of je zelf iets kunt veranderen in een situatie.

Aandacht voor jezelf is nodig om te zorgen dat je lichamelijk en geestelijk in staat bent om te blijven doen wat je moet of wilt doen, wat past bij je gekozen ideaal. Dat vraagt voldoende rust en ontspanning. Bovendien is aandacht voor jezelf nodig voor bezinning: Ben ik nog wel met de goede dingen bezig en op de goede manier? Besteed ik nog wel voldoende aandacht aan mijn partner, mijn kinderen en andere naasten? Functioneer ik nog wel goed in de kringen waar ik dagelijks of wekelijks vertoef? Laat ik door de drukte van alledag belangrijke zaken liggen? Schuif ik belangrijke beslissingen voor me uit?

Religieuze samenkomsten kunnen dit proces bevorderen. Bidden kan het voor jezelf markeren van voornemens zijn. Het kan ook inhouden dat je vraagt om kracht om te volbrengen wat je je voorgenomen hebt. Zo'n vraag is gericht aan het goddelijke in jezelf, in je ziel.

⁶³ Natuurlijk bestaat er ook eigenliefde in de vorm van kortzichtig egoïsme, maar meestal gaat het toch om reflectieve aandacht voor het eigen innerlijk en het eigen gedrag. Zie voor de uitgebreide argumentatie: Harry G Frankfurt, *The Reasons of love*, Princeton University Press, 2004.

⁶⁴ Marcus 12:31 (NBV).

3.7. Omgaan met verlies

Het is niet alleen je portemonnee die je kunt verliezen of de beurs waar je verlies kunt lijden. Je partner, een van je ouders, een kind of een vriend kan overlijden, je kunt je baan verliezen, je partner kan je verlaten, je kunt doof of blind worden, de controle over je benen verliezen. Je kunt aan geheugenverlies lijden, of reputatieschade en gezichtsverlies oplopen. Vaak als je met verlies te maken krijgt, realiseer je je pas hoeveel iemand of iets voor je betekende. Sommige dingen zijn zo vanzelfsprekend dat je de waarde ervan niet beseft tot het te laat is.

De laatste periode van iemands leven is vaak moeilijk, telkens terugschakelen en afscheid nemen. We vinden het belangrijk dat ook de laatste fase menswaardig is. Dat betekent dat diegenen die aan die fase bezig zijn niet aan hun lot worden overgelaten, maar met liefdevolle aandacht en zorg worden omringd. Op de website van het Apostolisch Genootschap staat over het beëindigen van het leven:

*'Een keuze voor een zwangerschapsonderbreking of euthanasie is vaak moeilijk, verdrietig, angstig of pijnlijk. Wij willen elkaar zonder oordeel nabij zijn en respectvol omgaan met de beslissingen die een mens daarover alleen zelf mag en kan nemen. Er bestaat (soms ondraaglijk) lijden waarvoor geen oplossing is. Dan is het goed dat de hulp rondom het levenseinde in Nederland wettelijk geregeld is.'*⁶⁵

Er wordt heel verschillend op eenzelfde gebeurtenis gereageerd. Bij het verlies van een partner zal de een zich terugtrekken en de ander telkens zijn huis ontvluchten. Bij ontslag zal de een recruiter vragen om een andere baan voor hem te zoeken, een tweede zal als zzp-er een eigen bedrijf beginnen, een derde zal zijn ontslagpremie gebruiken om zich te laten omscholen, een vierde zal tevergeefs honderden sollicitatiebrieven schrijven en een vijfde zal huisman worden zodat zijn vrouw alle ruimte krijgt in haar baan. Ieder zal op zijn eigen manier en afhankelijk van de eigen omstandigheden moeten ontdekken hoe hij het beste zijn verlies kan verwerken. Het is dan ook verkeerd om iemand die in zulke omstandigheden verkeert te vertellen wat hij moet doen. Zelfs als de betreffende je vraagt wat te doen, is het zaak voorzichtig te zijn en te pogen je in de ander te verplaatsen. Vaak zal een teken van medeleven, van begrip, van ruimte geven zonder verwachtingen, van reageren op signalen, de ander meer helpen. Wil iemand erover praten, wees dan een luisterend oor en probeer te begrijpen. Wil de ander niet praten, dan helpt wellicht afleiding, samen iets leuks gaan doen.

Verlies is een geestelijke verwonding. Mensen zijn kwetsbaar, maar ook creatief en veerkrachtig. Zoals het lichaam herstelt van een verwonding, zo verwerkt iemand na verloop van tijd een kwetsing of verlies. Net als met een lichamelijke wond, is er tijd nodig voor genezing. De wond verandert ook 'van kleur' in de loop van het herstel. Zo kan er bij het overlijden van een partner na een ziekbed aanvankelijk opluchting zijn dat er een einde aan het lijden gekomen is en wordt later het gevoel van gemis steeds groter. Uiteindelijk kan verzoening met de nieuwe levenssituatie plaatsvinden. Een goed herstel is natuurlijk gebaat bij goede aandacht en daar spelen familie en vrienden een rol bij. Het is niet gezegd dat de wond geheel geneest en er kan een litteken achterblijven. Verlies hoort bij het leven en is onvermijdelijk als je oud wordt. 'Ieder huisje heeft zijn kruisje' is een oud gezegde, maar de kruisjes verschillen wel sterk in grootte. Het is schrijnend mee te maken hoeveel tegenslagen sommige mensen krijgen en verbazingwekkend hoe sommigen desondanks positief blijven en belangstelling voor anderen blijven tonen.

\

⁶⁵ <https://www.apgen.nl/over-ons/faqs/>

3.8. Religie en wetenschap⁶⁶

Waarschijnlijk hebben alle volkeren een vorm van religie (gehad) om antwoorden te geven op vragen over het ontstaan, de betekenis en bedoeling van alles, en daarmee ook op vragen over de toekomst. Vaak mocht aan de juistheid van het geloof niet getwijfeld worden. Dat heeft tot conflicten geleid die velen het leven hebben gekost. Religieuze teksten en boeken worden door de gelovigen vaak als 'van God gegeven' beschouwd; de teksten zijn 'heilig' en worden als onveranderlijk aanvaard. Religieuze teksten kunnen ook opgevat worden als door mensen bedachte teksten die in het licht van de kennis van hun tijd moeten worden begrepen en vaak als metaforen moeten worden opgevat. Dat is de wijze waarop apostolischen omgaan met religieuze teksten zoals Bijbelteksten. Met name de Bergrede, de vergelijkingen van Jezus, het geboorteverhaal van Jezus en een enkele brief van Paulus hebben een fundamentele plaats in het apostolische gedachtegoed.

Religie heeft voor ons een geheel andere aard dan wetenschap. (We laten hier filosofie en theologie buiten beschouwing.) Wetenschap zoekt naar kennis en beantwoordt vragen als: welke wetmatigheden kent de natuur, hoe hebben mensen vroeger geleefd, hoe volgt het ene verschijnsel uit het andere? Religie gaat over de relatie die de mens ervaart met dat wat hem omringt, met het al. De mens vraagt zich af waarom hij leeft, waartoe hij leeft en hoe hij moet leven. Hij voelt een verbondenheid met de wereld, het leven en zijn medemensen.

De wetenschap neemt verkeerde veronderstellingen weg, waardoor de religieuze denkbeelden van mensen kunnen wijzigen. In het apostolisch gedachtegoed vullen wetenschap en religie elkaar aan. De wetenschap heeft ons verlost van primitieve denkbeelden over het ontstaan van de mens, de plek van de planeet aarde in het heelal en over evolutie en dus ook over God. Angst voor God buiten de mens die alles bepaalt hebben we bijvoorbeeld niet meer. Daardoor kunnen wij ons vrijer dan voorheen verdiepen in het wonder van ons bestaan en zoeken naar zingeving.

De wetenschap kan niet vertellen waarom de natuur aan wetten voldoet, waarom natuurkundige verschijnselen vaak te berekenen zijn door toepassing van, door de mens bedachte, wiskunde, en waarom er een levensmacht constant actief is. Ook geeft de wetenschap geen antwoorden over de zin van een mensenleven. De mens heeft een gevoelsleven, beschouwt zijn omgeving, de natuur en komt tot verwondering en verbijstering over wat hij ziet en ervaart. Hij voelt zich deel van een overrompelend proces van leven en heeft de behoefte om zich te verhouden tot dat proces. Door een toenemend bewustzijn kan hij geboorte en overlijden niet zonder ontroering beschouwen en voelt een groot ontzag voor wat er gaande is. Hij zoekt naar wegen om deze ervaring onder woorden te brengen, het in kunst vorm te geven, en het met andere mensen te beleven in religieuze ontmoetingen. Dit verlangen komt goed tot uitdrukking in het gedicht van Abel Herzberg dat in 0.2 geciteerd is.

Vanuit de wetenschap komen steeds nieuwe technische mogelijkheden. De wetenschap kent op zichzelf geen moraal. De mens zal telkens morele beslissingen moeten nemen over de toepassing van nieuwe uitvindingen. Deze zullen voort moeten komen uit een basis van ontzag voor het leven en de waardigheid van mens, dier en natuur. Voor het oplossen van de mondiale problemen is een brede visie nodig die de ontwikkelingen in de wereld in het oog houdt zonder de belangen van individuen en landen te verwaarlozen.

We streven een levenshouding na met gezamenlijk voordeel en gemeenschappelijke vooruitgang. Tegenover het persoonlijk verlies aan bezit staat bij zo'n levenshouding de vreugde die goede samenwerking en vrede met zich meebrengt. Wij wensen een geloofsovertuiging te hebben die niet dogmatisch is, maar tijdsgebonden, en niet in strijd is met voortschrijdende inzichten uit de wetenschap.

⁶⁶ Zie H.J. Kooreman, *Daar staat je verstand bij stil. Bespiegelingen over geloof en wetenschap*, Vijfde J.H. van Oosbreelezing, Eburon, Delft, 2004.

3.9. Opvoeding en vorming

In 1.8 hebben we een belangrijke ontwikkeling beschreven met betrekking tot de overgang van kind naar volwassene. Tegenwoordig bepaalt de groei naar volwassenheid niet alleen de dynamiek van de jeugdperiode, maar is de beleving van de individuele, onafhankelijke eigenheid een belangrijk kenmerk geworden van een levensfase die loopt van het jonge kind tot aan de volwassenheid die pas rond de dertig jaar bereikt wordt.⁶⁷ Dat vraagt om herbezinning op de uitgangspunten en de doelen van opvoeding en vorming.

Waar zien opvoeders zich in deze tijd voor geplaatst? De algemene tendensen zijn bekend en worden als zodanig breed geaccepteerd: individualisering, (een zekere mate van) welvaart, afkeer van vaste verbanden, secularisering.⁶⁸ Maar toch: opvoeders mogen zich er van bewust zijn zich binnen die stromen te bevinden, ze mogen er echter hun opvoedingsdoelen niet door laten bepalen. Bij het denken daarover zouden daarom de volgende drie uitgangspunten, die basaal zijn voor de richting van opvoeding en vorming tot volwassene, prioriteit moeten krijgen.

Het eerste uitgangspunt zijn de eerder in deze tekst genoemde waarden, zoals verwondering voor het al, respect en zorgvuldigheid voor de leefomgeving, trouw, compassie en liefde. Dit zijn de leidende beginselen voor de opvoeding.

Het tweede uitgangspunt is de erkenning van de eigenheid van het kind, een eigenheid die sterk samenhangt met de ontwikkelingsfase waarin het zich bevindt. Opvoeding, onderwijs, vorming, opvoedingsondersteuning, het bieden van een veilige en vertrouwde omgeving: steeds moet van die eigenheid van elke ontwikkelingsfase én het eigen karakter van het kind worden uitgegaan. Bij deze uitgangspunten gelden volop de woorden van Kahlil Gibran: *'Je kinderen zijn jouw kinderen niet. (...) En ofschoon ze bij je zijn, behoren ze je niet toe. Je mag hun je liefde geven, maar niet je gedachten, want zij hebben hun eigen gedachten.'*⁶⁹

Het derde uitgangspunt is wat 'de kracht van de religieuze gemeenschap' genoemd kan worden. We noemen een drietal eigenschappen van gemeenschappen waarin de waarde voor de opvoeding en vorming tot uiting komt:

In een religieuze gemeenschap ontmoeten oud en jong, arm en rijk, gelukkig en ongelukkig elkaar op voet van gelijkheid. Deze variatie in een vertrouwde setting te mogen ervaren is van een voor de opvoeding moeilijk te overschatten waarde.

Verder: in de gemeenschap ervaart men ook de liefdevolle omgang met elkaar in de praktijk. Men ziet deze liefdevolle omgang vóór zich gebeuren en ervaart het aan den lijve. Ook in de gemeenschap treft men trots, achterklap, gekwetstheid, nijd en wat niet al aan. Maar toch: de verbondenheid met elkaar prevaleert duidelijk en steeds opnieuw treft men er het verlangen en het streven naar een liefdevolle en verantwoordelijke houding ten opzichte van de ander. Ten slotte: kinderen maken in de gemeenschap op een natuurlijke manier kennis met de verschillende fasen van het leven. Met geboorte bij de doop, met de vorming van relaties bij de huwelijksbevestiging en met ouderdom en sterven bij het sluiten van het levensboek⁷⁰.

Op grond van bovenstaande uitgangspunten zien we als voornaamste opvoedingsdoel de vorming van een religieus bewuste, humaan ingestelde, verantwoordelijke volwassenheid. Deze vorming is dan het richtpunt bij de opvoeding en vorming. Het streven is om die volwassenheid te bereiken wanneer men tot die houding in staat is – en niet pas wanneer men daartoe door omstandigheden (samenwonen, huis, kind, baan) gedwongen wordt.

⁶⁷ Hierbij wordt als belangrijkste kenmerk van volwassenheid het dragen van verantwoordelijkheid gezien. Verantwoordelijkheid voor zichzelf, de ander en de wereld. Nogmaals: deze beschrijving is generaliserend. Wat betreft de genoemde leeftijd komen er grote verschillen voor.

⁶⁸ Zie bijvoorbeeld: J.C.J. Boutellier, P. de Beer, C. van Praag, *Bindingsloos of bandeloos*, Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag, 2004.

⁶⁹ Kahlil Gibran, *De profeet*, Mirananda, Wassenaar, 22^e druk, 1979, blz. 21-23.

⁷⁰ Het apostolische ritueel tijdens een eredienst volgend op overlijden waarbij de overledene wordt herdacht.

3.10. Religieuze gemeenschappen

Geestelijke stromingen, zoals het Apostolisch Genootschap, kunnen een bredere kijk op het leven geven, meerdere generaties en bevolkingsgroepen met elkaar in aanraking brengen, een veilige omgeving bieden, ouders steunen bij de opvoeding, inspireren en bemoedigen, kortom, houvast in het leven geven.

Een religieuze gemeenschap kan zorgen voor een gemeenschappelijk ideaal en een daarbij passende ethiek, en de leden van die gemeenschap inspireren om deze in eigen leven toe te passen. Natuurlijk dienen er regels te zijn binnen de gemeenschap en de organisatie, maar voorschriften voor het persoonlijke leven, bijvoorbeeld ten aanzien van voeding of gedrag, ondermijnen het eigen verantwoordelijkheidsgevoel van de gemeenschapsleden.

‘In liefde werken aan een menswaardige wereld’ heeft als religieuze basis het gevoel van verbondenheid met alles wat was, is en zal zijn, in en buiten onszelf. Het valt echter niet mee de liefde levend te houden in een wereld waarin menswaardigheid telkens geweld wordt aangedaan. Hoe waardevol is het dan om een gemeenschap te hebben waar ervaringen van vorige geslachten en het huidige geslacht zijn uitgekristalliseerd tot een cultuur waarin mensen elkaar helpen en inspireren, levenswijsheid met elkaar delen en van elkaar houden. Zo lukt het beter om in de maatschappij overeind te blijven, een gekozen ideaal in het oog te houden en er een waardevolle bijdrage aan te leveren.

Moderne sociale media maken het mogelijk om gemeenschappen te vormen waarbij afstanden geen rol meer spelen. Daardoor kunnen meer mensen gemeenschappen vinden die bij hen passen en waarin ze zich thuis voelen. Daarbij worden wel de voordelen van persoonlijke ontmoetingen gemist. Bovendien zal het lastiger zijn om eenzijdigheid in leeftijd en samenstelling van de groep die zo’n gemeenschap vormt te vermijden.

Bijeenkomsten met rituelen kunnen bijdragen aan het beleven van een religieus gevoel. In het Apostolisch Genootschap is de bijeenkomst op zondagmorgen, de eredienst, een belangrijke activiteit. Een geestelijk verzorger leidt de eredienst. De weekbrief vormt de basis van de eredienst. De weekbrief is een wekelijkse overdenking, doorgaans geschreven door de apostel. Veelal worden eigen verhalen of voorbeelden uit het dagelijks leven verteld. Soms wordt gebruik gemaakt van de Bijbel of andere (wijsheids)verhalen. Vooral de waarden die in de Bijbel staan beschreven, zoals liefde, barmhartigheid en solidariteit worden in de weekbrief gebruikt om in het dagelijks leven toe te passen. Binnen de eredienst is afwisseling tussen gesproken woord, zang, muziek en rituelen. Het Apostolisch Genootschap kent een eigen geloofstaal, muziekcultuur en rituelen.

Rituelen vormen een wezenlijk onderdeel van een religieuze gemeenschap. Dat zijn symbolische handelingen, die vaak worden vergezeld van formules en teksten, waarin de mens zelf, in lichaam en ziel, betrokken is op een werkelijkheid die in het ritueel present wordt gesteld.⁷¹ Dit betekent dat de mens zich in of door het ritueel persoonlijk aangesproken voelt, door een directe betrekking op zichzelf, de omgeving of personen om wie het gaat. Rituelen vinden plaats tijdens bijeenkomsten op de zondagmorgen. Typerend voor rituelen binnen het Apostolisch Genootschap is de eenvoud van vorm en de verwantschap, vooral in vorm, met de christelijke liturgie. Binnen het Apostolisch Genootschap zijn er vier zogenaamde ‘heilshandelingen’, gebruikt bij bijzondere momenten in het leven, ook wel drempelmomenten genoemd: doop (na geboorte), confirmatie (als een volwassene lidmaat wordt), huwelijksbevestiging, en het sluiten van het levensboek (na overlijden)⁷². Daarnaast zijn er wekelijks terugkomende rituelen binnen de eredienst. Tegen het einde van de dienst gaat de voorganger voor in een gemeenschappelijk gebed. Hierin

⁷¹ C. Menken-Bekius, *Werken met rituelen in het pastoraat*, Kok, Kampen, 2005, blz. 36.

⁷² <https://www.apgen.nl/zingeving/rituelen>

spreekt hij over gevoelens van verbinding met het mysterie dat we God noemen, vertrouwen, verzoening en levensmoed. Hierdoor kan ruimte ontstaan voor nieuwe voornemens. Daarna nodigt de voorganger de aanwezigen uit voor de rondgang. Deze staat open voor iedereen die zich op dat moment verbonden voelt met het ideaal van het Apostolisch Genootschap en dit in een persoonlijk besluit wil vastleggen. Iedere deelnemer krijgt een in wijn gedoopte ouwel op de rug van de hand gelegd, als markering van een nieuwe begin. In dit ritueel staat het Apostolisch Genootschap in een lange traditie die teruggaat op het Laatste avondmaal van Jezus. Daardoor krijgt het ritueel een vorm van continuïteit en van thuiskomen.⁷³

Naast bijeenkomsten met rituelen kent het Apostolisch Genootschap talrijke activiteiten waarin leden elkaar ontmoeten en samen actief zijn. Sommige daarvan zijn tientallen jaren oud, zoals bezoek aan zieken en ouderen die daar behoefte aan hebben, andere zijn in ontwikkeling. Steeds vaker staan deze ook open voor niet-apostolischen.

Als je besloten hebt wat in een bepaalde situatie een goede handelwijze is, zijn soms kracht en moed nodig om, tegen je verlangen in, te doen wat goed is. Het gevoel samen te zijn met mensen met eenzelfde levensdoel kan in zulke situaties helpen. Deel zijn van een vitale religieuze gemeenschap helpt bij het vinden van zin in het leven en daarmee bij het verwerven van duurzaam geluk.

3.11. Slotconclusie

Religieus-humanistische zingeving, zoals door ons opgevat, is zingeving aan het leven met veel praktische consequenties. Ze is gebaseerd op een ethiek met wortels in het christendom en in de verlichting. Ze houdt voortdurend rekening met ontwikkelingen in de maatschappij. Ze respecteert de eigenheid van de mens en het belang van de natuur en streeft vrede, compassie, solidariteit en duurzaamheid na. Dit wordt samengevat in het motto van het Apostolisch Genootschap: 'In liefde werken aan een menswaardige wereld'.

Ga niet voorbij aan de kleine dingen in het leven⁷⁴

Ga niet voorbij aan de kleine dingen van het leven,
Die enkele momenten, waarin zo onverwachts,
Als in een flits, Gods goedheid licht.
't Verkwikt je ziel en vult de dag met vreugde.

Ga niet voorbij aan de bedoelingen van de ander,
Die soms met weinig woorden of een subtiel gebaar
Zoveel te zeggen heeft en jou daarmee iets geeft.
Sta open voor Gods gloed die heel je dag verlicht.

⁷³ A. Ochtman-de Boer, *Nieuwe rituelen*, Spirito, 2015, blz. 20.

⁷⁴ Zangkoorlied 11, Apostolisch Genootschap, Baarn. Tekst van M.M. Slok-Zwaan (2010) op basis van eerdere versie.

BIJLAGE 1

SAMENSTELLING VAN DE COMMISSIE ZINGEVING VAN DE VAN OOSBREESTICHTING

D. (David) Abbink
M. (Monique) Bakker
M. (Miriam) Gankema
C.W. (Carolien) Gelauff – Hanzon
M.C. (Miriam) de Graaff
W. (Wilbert) de Haan
A. (Ton) Hagenbeek
H.F.J. (Manfred) Horstmanshoff
H. (Hans) de Jong
P.S.H. (Peter) Leeflang
I.I. (Ingrid) Meester-Tiemersma
M. (Maria) van Schaik – Laan
R. (Rob) Tijdeman (voorzitter)
C.L.M. (Chris) de Werd